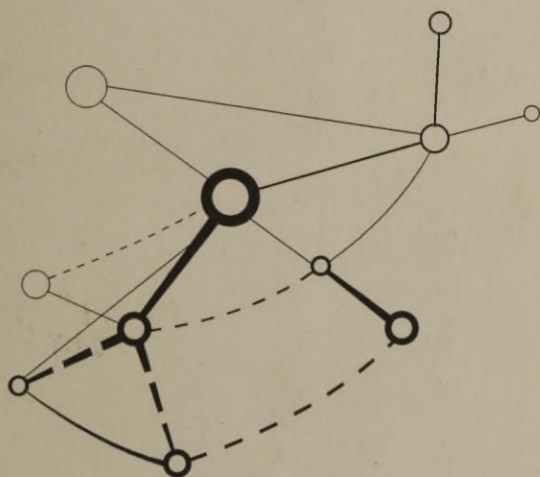

Renate Pajusalu, Ilona Tragel,
Ann Veismann, Maigi Vija

TUUMSÕNADE SEMANTIKAT JA PRAGMAATIKAT

Renate Pajusalu, Ilona Tragel,
Ann Veismann, Maigi Vija

**TUUMSÕNADE SEMANTIKA JA
PRAGMAATIKA**

Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5
Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat

Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija

Raamatu väljaandmist on toetanud ETF grant 4405.

ISSN 1406–619X
ISBN 9985–56–910–5

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee
Tellimus nr. 723. 2018

SISUKORD

EESSÕNA	9
1. SISSEJUHATUS: TUUMSÕNAD KOGNITIIVSES	
PERSPEKTIIVIS	10
1.1. Tuumsõnade määratlemise kriteeriumid	10
1.2. Teoreetilist tausta	13
1.2.1. Täendus ja polüseemia	14
1.2.2. Grammatikaliseerumine	16
1.2.3. Referentsiaalsus ja deiksis	16
2. TUUMVERBID MODAALSUSTE VALDKONNAS	20
2.1. Modaalusest	20
2.2. Materjal ja piirid	21
2.3. <i>võima</i>	22
2.4. <i>saama</i>	24
2.5. <i>pidama</i>	25
2.6. <i>laskma</i>	26
2.7. <i>tahtma</i>	28
2.8. Konstruktsioonimodaalsus	30
2.8.1. <i>tulema</i> + <i>da</i> -infinitiiv	30
2.8.2. <i>andma</i> + <i>da</i> -infinitiiv	32
2.8.3. <i>olema</i> + <i>da</i> -infinitiiv	34
3. TUUMVERBID VERBIÜHENDITES ASPEKTI	
VÄLJENDAMAS	36
3.1. Sündmusstruktuurist	36
3.2. Algus	37
3.2.1. Neutraalne algus	37
3.2.2. Kausatiivne algus	38
3.2.3. Passiivne algus	39
3.2.4. Intentsionaalne ehk taotluslik algus	39
3.3. Kestus ja toimumine	40
3.4. Lõpp	42

4. TUUMVERBID JA MUUTUMINE	43
4.1. Muutuse väljendamine eesti keeles.....	43
4.2. <i>jääma</i>	45
4.3. <i>saama</i>	47
4.4. <i>minema</i>	49
4.5. <i>tulema</i>	50
4.6. Kokkuvõtteks muutusverbidest.....	51
5. TUUMVERBID JA DEIKSIS	53
5.1. Verbid ja deiksis	53
5.2. <i>minema</i> ja <i>tulema</i>	53
5.3. <i>viima</i> ja <i>tooma</i>	58
6. TUUMSÕNAD REFERENTSIAAALSETES KETTIDES	62
6.1. Referendi esmamainimine substantiivse nimisõnafrasiga.....	62
6.1.1. <i>üks</i> NP ja <i>mingi</i> NP	62
6.1.2. Demonstratiivi sisaldavad NPd.....	66
6.1.3. Kvantor <i>kõik</i> substantiivse NP koosseisus	68
6.2. Pronominaalne NP esmamainijana	69
6.2.1. Esimese ja teise isiku personaalpronoomenid.....	69
6.2.2. Demonstratiivid.....	70
6.2.3. Kolmanda isiku pronoomenid	70
6.2.3. Kvantorpronoomenid <i>kõik</i> , <i>üks</i> ja <i>mõni</i>	71
6.3. Referendi korduv mainimine	74
6.3.1. Korduva mainimise üldprintsüübid: <i>see</i> , <i>tema</i> ja <i>ta</i>	74
6.3.2. Korduv viitamine ja käändevorm: <i>see</i> , <i>seal</i> , <i>tema</i> ja <i>ta</i>	80
6.3.3. Referendi uuestimainimine: demonstratiivid definiitsuse osutajana.	82
7. KOGUSESÕNAD VESTLUSES	83
7.1. Kogusesõnade tüüpilisi funktsioone argivestluses.....	83
7.2. Kogus ja hinnang kogusele: <i>mõni</i> , <i>mitu</i> ja <i>palju</i>	84
7.3. <i>kogu</i> ja <i>iga</i>	89
7.4. Hinnang koguse esitamise täpsusele: <i>üks</i> , <i>mingi</i> ja <i>oma</i>	90
7.5. Intensiivistamine: <i>väga</i> ja <i>nii</i>	91
8. AJA- JA RUUMISÕNAD	92
8.1. Eesti keele deiktilised ajasõnad	92
8.2. Ruumi- ja ajasõnade seosed eesti keeles.....	97
8.3. Suhtesõnade semantikast <i>üle</i> näitel.....	101

9. TUUMSÕNAD LAPSE VARASES KEELES.....	113
9.1. Suhtesõnad ja pronoomenid.....	113
9.2. Ruumisõnade vastandpaarid	119
9.2.1. <i>siin</i> ja <i>seal</i>	120
9.2.2. <i>üles</i> ja <i>alla</i>	121
9.2.3. <i>sisse</i> ja <i>välja</i>	121
9.3. Verbid	122
KIRJANDUS	128

EESSÕNA

See raamat tegeleb eesti keele kõige sagedasemate ja kognitiivselt kesksete sõnade tähendustega. Küllap tundub igale teadlasele, et ta tegeleb kõige olulisema asjaga kogu maailmas. Nii meilegi. Oleme aastatel 2000–2003 saanud teadustöö toetuseks Eesti Teadusfondi granti “Eesti keele põhisõnavara operaatorite analüüs” ja uurinud selle abil sõnu, mis meie arvates on keeles kõige olulisemad. Need on eesti keele kõige sagedasemad asesõnad, tegusõnad, kaassõnad, mäarsõnad ja kvantorid. Neist moodustub keele tuum, neis peegelduvad mõtlemise kõige kesksemad kategooriad.

See raamat on sündinud vajadusest kokku võtta kõik see, mida oleme nelja aasta jooksul (ja tegelikult muidugi tunduvalt kauem) mõelnud ja kirjutanud. Osa siin esitatud mõtteid on varem avaldatud, osa käsikirjades, osa välja öeldud ettekannetes, seminarides ja loengutes. Püüdsime nad kokku koguda ja tervikuks liita ning jõudumööda täita neid tühikuid, mis üksikpublikatsioonide vahele olid jäänud.

Oleme püüdnud esitada võimalikult rohkem eesti keele materjali ja piirata teoreetilise ülevaate osa. Olulisemad teoreetilised seisukohad on lühidalt esitatud sissejuhatuses, järgmistes peatükkides piirduakse vaid hädavajalike täpsustustega.

Kuigi raamat on sündinud nelja autori koostöös on eri peatükid siiski algselt kirjutatud ühe autori poolt järgmiselt: 2. ja 3. peatükk – Ilona Tragel; 4., 5., 6. ja 7. peatükk – Renate Pajusalu; 8. peatükk – Ann Veismann; 9. peatükk – Maigi Vija.

Täname kõiki, kes meid nelja aasta jooksul mõtelda on aidanud!

Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija

1 SISSEJUHATUS: TUUMSÕNAD KOGNITIIVSES PERSPEKTIIVIS

1.1. Tuumsõnade määratlemise kriteeriumid

Põhisõnavaraks või tuumsõnavaraks nimetatakse erinevates allikates erineva suurusega sõnade hulka, mida ühel või teisel põhjusel peetakse sõnavara tuumaks (vt näiteks Sutrop 2000). Siinses käsitluses (nagu ka kogu projektis) ei ole me eraldi määratlenud kumbagi. Oleme käsitlenud tuumsõnavara keskset, suhteid väljendavat osa, mida Ogdeni (1933) eeskujul oleme nimetanud **põhisõnavara operaatoriteks**. Siinses käsitluses kasutame nende kohta ka mõistet **tuumsõna**. Kuna põhisõnavara operaatorid ei sisalda substantiive ega adjektiive, ei võta me seisukohta selle kohta, milline on põhisõnavara käändsõnade osas. Samuti ei välista me, et ka näiteks põhisõnavara hulka kuuluvate verbide hulk võib olla tunduvalt laiem operaatorite hulka kuuluvate verbide hulgast (näiteks selliste igapäevaseid toiminguid kirjeldavate verbide osas nagu *sööma* ja *jooma*).

Operaator e tuumsõnade määratlemiseks on siinses projektis kasutatud sisulisi ja formaalseid kriteeriume. **Sisulised kriteeriumid** on:

- 1) skemaatiline ja üldine tähendus;
- 2) polüseemsus ja/või polüfunktsionaalsus;
- 3) kognitiivne kesksus inimese keelelises maailmapildis;
- 4) tüpoloogiline sagedus, st sage esinemine leksikaalse üksusena ja sarnased grammatikaliseerumisprotsessid paljudes keeltes.

Formaalsed kriteeriumid on:

- 1) suur esinemissagedus;
- 2) lühidus;
- 3) kuulumine omasõnade või väga vanade laensõnade hulka;
- 4) varajane omandamine (nii laste kui võõrkeele õppijate poolt) oma sõnaliigi raames (st operaatorverbid on esimeste omandatavate verbide hulgas, operaatorsuhtesõnad esimeste suhtesõnade hulgas jne).

Need kriteeriumid töötavad kõik koos, erinevate operaatorite puhul eri määral. Lõplikku selgelt piiritletud operaatorite hulka pole muidugi

võimalik määratleda, tegemist on sujuva üleminekuga sõnavara tuumast äärte suunas.

Keele funktsionaalne kese, mida võib nimetada ka tuumaks, on keeleteadlaste tähelepanu köitnud juba kaua ning mitmest eri perspektiivist. Praktiline eesmärk on tavaliselt keeleõpetuslik kontekst. Sellest lähtus Charles K. Ogden, kes koostas minimaalsõnavara *BASIC English*, mis pidi olema esimeste vajalike sõnade komplekt inglise keele võõrkeelena õppijale ja mis ühtlasi võimaldaks väljendada kõikvõimalikke mõtteid (teaduse, äri ja reisimise valdkonnas, nagu ta ise määratles, Ogden 1933: 9). Ogdeni põhisõnavara koosneb 850 sõnast, mille hulgas on 100 operaatorit (just selle nime all).

Teistsugust tüüpi minimaalsõnavara esindab 1970ndatest alates Anna Wierzbicka koostatav **semantiliste primitiivide** loend. Semantilised primitiivid on baasmõisted, millele muud mõisted on redutseeritavad, kuid mis ise on defineerimatud ja jagamatud. Wierzbicka loendi puhul tuleb rõhutada, et tema eesmärk on luua universaalne, keelest sõltumatu loomulik metakeel (*Natural Semantic Metalanguage*). Viimane meile teadaolev versioon primitiividest on ilmunud artiklis “*Right and wrong: from philosophy to everyday discourse*” neid on seal 62 (Wierzbicka 2002). Cliff Goddard (näiteks 2001) on tegelenud **semantiliste universaalide** nimekirja koostamisega. Nende erinevus primitiividest on just universaalsus, teiselt poolt ei ole neil primitiivsuse piirangut, st nad võivad olla üksteise kaudu defineeritavad. Goddardi universaale on rohkem kui Wierzbicka primitiive, kuid üldhulk jääb siiski 100 piiridesse.

Eesti keele põhisõnavara operaatorite ehk tuumsõnade hulka oleme arvanud järgmised sõnad, mis on rühmitatud mõnevõrra tinglikult verbideks, pronoomeniteks, kogusesõnadeks ja suhtesõnadeks (vt ka Veismann, Trigel, Pajusalu 2002).

Verbid:

- a) üldverbid: *olema, tegema*;
- b) liikumis- ja asendiverbid: *tulema, minema, käima, seisma, istuma*;
- c) omandamisverbid (omandamise või loovutamise situatsiooniga seotud verbid): *saama, võtma, andma, panema, viima, tooma*;
- d) modaalverbid: *pidama, võima*, (rühma täielikkust silmas pidades tuleks lisada ka *saama*, mis on loetletud eelmises rühmas);
- e) algusverb *hakkama*;

- f) kognitiivverbid: *nägema, tahtma, mõtlema, teadma, vaatama, kuulama, tundma, arvama*;
- g) suhtlusverbid: *ütleva, rääkima, küsima, vastama*;
- h) kausaalverbid: *ajama, laskma, jääma*.

Pronoomenid:

- a) isikupronoomenid: *mina, sina, tema*;
- b) demonstratiivid: *see, nii, selline*;
- c) refleksiivpronoomenid: *oma, ise*;
- d) indefiniitpronoomenid: *miski, keegi, mingi*.

Kogusesõnad:

- a) kvantorid: *kõik, veel, enam, ainult, pool, palju, mõni, väga, kogu, iga*;
- b) arvsõnad: *üks, teine, kaks, esimene*.

Suhtesõnad:

- a) demonstratiivid: *siin, seal*;
- b) ajasõnad: *siis, nüüd, praegu, juba, pärast*;
- c) muud ruumilisi suhteid väljendavad adverbid ja kaassõnad: *alla, peale, üle, vastu, läbi, eest*.

Selles raamatus ei käsitleta siiski kõiki operaatoreid, vaatluse alt jäävad välja näiteks kognitiiv- ja suhtlusverbid, ka mõned pronoomenid ja kogusesõnad.

Verbidest leiavad käsitlemist modaalsuse valdkonnas *võima, saama, pidama, laskma* ja *tahtma* ning konstruktsioonimodaalidena ka *tulema, andma* ja *olema*. Sündmusstruktuuri aspekte väljendavatest tuumverbidest vaatleme kolmandas peatükis verbe *ajama, jääma, hakkama, tulema, minema, panema, võtma, laskma, olema* ja *saama*. Muutust väljendavaid tuumverbe *jääma, saama, minema* ja *tulema* käsitleme neljandas peatükis ning verbide *minema, tulema, viima* ja *tooma* kasutust deiktulistena viiendas peatükis. Pronoomenite *mina, tema* ja *ta* ning *see, üks* ja *mingi* kasutusest referentsiaalsetes kettides on juttu kuendas peatükis. Samas vaatleme ka demonstratiive *siin* ja *seal*. Kogusesõnadest leiavad käsitlemist *mõni, mitu, palju, kogu* ja *iga*. Aja- ja ruumisõnadest anname ülevaate kaheksandas peatükis. Käsitletud on *nüüd, praegu, siis, pärast, eest* ja *üle*.

Formaalsetest kriteeriumidest on põhjalikumalt testitud neljandat – sellele keskendub üheksas peatükk, kus vaatleme tuumsõnade ilmumist alla kahe aastaste laste keelde.

Materjali ja meetodi osas on käesolevas raamatus ja kogu projektis lähtunud sellest, et lingvistika peab tuginema autentsel keelematerjalil. Projekti jaoks on olulised olnud eelkõige suuline argikõne ja teatud osas ka kirjakeel, teiselt poolt aga eesti keele omandamise (nii esimese kui teise keelena) aspektid. Kasutatud on Tartu Ülikooli suulise kõne ja kirjakeele korpusi, Eesti Keele Instituudi korpust ning lapsekeele korpust CHILDES¹ aga ka autorite eneste kogutud keelelist materjali. Põhirõhk on olnud kvalitatiivsel analüüsil, kuid mõne teema puhul on kasutatud ka statistilisi andmeid (näiteks pronoomenite *tema*, *ta* ja *see* esinemus käändevormiti peatükis 6 või sõna *üle* kasutuste jaotumine eri tähendusrühmadesse peatükis 8).

1.2. Teoreetilist tausta

Siinse uurimuse teoreetiline taust on suures osas kognitiivne keeleteadus. Kognitiivses keeleteaduses on keelt kirjeldavate vahendite valikul arvestatud seisukohta, et kuna inimesed on igal pool maailmas põhijoontes ühesugused, siis maailma eri keeli sarnastelt lähtekohtadelt uurides (st kasutades sama teooria vahendeid) jõutakse laiaulatuslikele üldistustele keele kohta kergema vaevaga. Sellisel lähenemisel on ka praktiline väärtus. Kui keele kohta on olemas kirjeldus, mis arvestab, et kõigil maailma inimestel, rääkigu nad mis keeli tahes, on palju ühiseid jooni (millest muuhulgas lähtub ka nende keele olemus), siis on ka teiste keelte õppimine lihtsam. Muidugi on maailma eri paigus kultuurist sõltuvalt eri asjad, millest räägitakse, eri kategooriad, millesse asju liigitatakse jne. Kuid see, kuidas seda tehakse, on laias laastus sarnane, see on midagi, mis iseloomustab inimest, tema keelt ja mõtlemist universaalselt. Tõenäoliselt avaldub see ühine kõige selgemalt ühelt poolt grammatilistes üksustes ja sagedastes sõnades, sest need on tekkinud sagedamini väljendamist vajavate olukordade ja suhete keelendamise kaudu, ja teiselt poolt universaalsetes protsessides nagu näiteks grammatikaliseerumine. Selles peatükis käsitleme edasi lühidalt mõningaid olulisi vaateid ja mõisteid, mida oleme kasutanud seoses tuum-sõnadega.

¹ Täname kõiki, kes on olnud abiks korpusete kasutamisel.

1.2.1. Tähendus ja polüseemia

Tänapäeva kognitiivse keeleteaduse jaoks on üks eriliselt huvipakkuvaid nähtusi **polüseemia**. Polüseemia puhul on põhimõtteliselt võimalik näidata, kuidas ühe üksuse erinevad tähendused üksteisest välja kasvavad. Seega üritatakse leida inimese tunnetusest lähtuvaid printsiipe, mille toel seletada ja ühtsesse tähendusstruktuuri paigutada polüseemse sõna kõik tähendused. Tähendust nähakse laienevat üldiste kognitiivsete printsiipide alusel (näiteks metafoor, metonüümia, üldistus, täpsustus, kujund-skeemiline transformatsioon). Sellest kujunevad polüseemse üksuse tuuma ümber tähenduste radiaalsed võrgustikud, milles võivad esineda koos sama sõnavormi eri sõnaliikidesse kuuluvate juhtumite tähendused.

Tähendusi kirjeldades on kognitiivses lingvistikas kasutatud **kujundskeeme** (*image-schema*) (Johnson 1980). Kujundskeeme esitades peetakse silmas, et inimene lähtub mõistestamisest (ja mõtlemisel üldse) alati eelkõige iseendast ja ennast ümbritsevast ruumilisest maailmast ja see peegeldub ka sõnade tähendustes. Näiteks on tal kokkupuude kolmemõõtmeliste objektidega ja kogemus, et asju saab näha eri perspektiividest, samuti visuaalne kogemus, et kolmemõõtmelised objektid paistavad eemalt vaadates kahemõõtmelised. Kujundskeemid ongi väga suured üldistused inimese rikkast (argi)kogemusest, skemaatilised "pildid" sellest, mida me näeme ja tajume. Kujundskeem (ja selle pildiline esitus) aitab paljudel juhtudel mõista kõiki polüseemse üksuse tähendusi. See tähendab, et ühest üldisest kujundskeemist on skeemi järjest täpsustades võimalik tuletada sõna kõik tähendused. Nii tekib keske väga üldise skeemi ümber võrgustik, mis üha hargnedes täpsemaks muutub, kuni sõna iga üksikkasutuseni välja. Sõna prototüüpne tähendus on vastava kujundskeemi kõige tavalisem tõlgendus. Käesolevas raamatus esitatud sõna *üle* polüseemia käsitlus on heaks näiteks kujundskeemide kasutamisest tähenduse kirjeldamisel.

Kognitiivses keeleteaduses on polüseemsete sõnade tähenduste selgitamisel olulisel kohal metafoor. Metafoori (ja metonüümiat) nähakse kogu inimese mõtlemise ja tunnetuse alusena. See tähendab, et inimesele on omane keerulisemate (abstraktsete) asjade mõistmine ja seletamine lihtsamate (konkreetsete, ruumiliste ja/või kehaliste) asjade kaudu. Neid pidevalt keeles ja mõtlemises kasutatavaid metafoore on nimetatud ka **mõistemetafoorideks** või metametafoorideks. Traditsiooniliselt kirjutatakse mõistemetafooride nimed väikeste suurtähtedega,

näidates sellega, et tegemist on mõistetasandi nähtusega. Mõistemetafoorid toetuvad inimese kõige igapäevasemale ja vahetumale kogemusele, kasutades näiteks orientatsioonilisi suhteid (ülal-all, NT HEA ON ÜLEVAL, HALB ALL – *tuju tõuseb, kedagi maha tegema*), tavapäraseid objekte (anum, nt SÕNAD ON ANUMAD – *ei oska oma mõtteid sõnadesse panna*) või argielu sündmusi (vedeliku keemine, nt VIHA ON VEDELIKU KEEMINE – *ta läks keema, keevaline, kuumavereline*). Kõigi nende metafooride taustaks on inimese vahetu kogemus – kui läheb hästi, käib inimene püstipäi, kui halvasti, siis norus; füüsilisi objekte paigutab inimene pidevalt üksteise sisse, et neid siis kas säilitada või kellelegi edasi anda; kuumuse ja keemise seost ja tagajärgi kuni plahvatuseni nähakse samuti argielus enda ümber jne. (nt Lakoff ja Johnson 1980, 1999; Lakoff 1987; Barcelona 2000; eesti keeles vt Õim 1990).

Tihti seostub tähendusega kindel **konstruktsioon**, milles vaadeldaval sõnal vastav tähendus tüüpiliselt on. Konstruktsioonigrammatiliste uurimuste eelduseks on, et morfosüntaktilisel mallil võib olla iseseisev tähendus. Konstruktsiooni käsitletakse keele iseseisva üksusena, mis meie teadvuses omaette staatust omab. (Konstruktsioonide kohta vt Goldberg 1995). Konstruktsiooni all mõtleme põhimõtteliselt mis tahes keeletehnikute kindlaksmääratud järgnevust, seega ka näiteks mingi sõna käändevormi. Selles raamatus on siiski enamasti tegemist lausetasandi konstruktsioonidega, kus need moodustuvad erinevatest sõnadest ja sõnavormidest.

Mõnikord eristatakse **tähendust ja funktsiooni**. Sel juhul nähakse tähendust pragmaatilisest ja grammatilisest lausumiskontekstist suhteliselt sõltumatusena, funktsiooni aga just konkreetse keelekontekstis realiseeruva kommunikatiivse eesmärgina. Suhteliselt lihtne on tähendusest eristada grammatilist funktsiooni, näiteks võib sõna *tool* erinevates käänetes olla lauses subjekt, objekt, adverbiaal jne. Operaatorite puhul asi nii lihtne ei ole, sest nende tähendused ja funktsioonid on tihti põimunud. Nii võib paljusid operaatorverbe kasutada partiklina (*kuule, tead*), demonstratiivse *see, seal* definiitsusmarkeritena, sõnu *üks, oma* ja *nii* aproksimatiividena. Seetõttu siinses käsitluses tähendust ja funktsiooni rangelt ei eristata.

1.2.2. Grammatikaliseerumine

Grammatikaliseerumine on keele leksikaalsete üksuste arenemine grammatilisteks üksusteks ja grammatiliste üksuste arenemine veelgi grammatilisemateks üksusteks (eesti keeles grammatikaliseerumisest üldiselt vt Metslang 2002).

Kognitiivse suunaga grammatikalisatsiooniteoreetilistes lähenemistes (nt Heine 1997) uuritakse muuhulgas seda, miks tekivad keelde uued grammatilised vormid ja millised on kognitiivsed protsessid, mis on grammatikaliseerumise taustaks ja aluseks. Otsitakse universaalseid protsesse ja allikaid, millest grammatika tekib. Erilise tähelepanu all on metafoorsed protsessid, mis grammatikaliseerumise käigus toimuvad.

Nii kaua kui vaadeldava vormi areng sõltub konstruktsioonidest, kuhu nad kuuluvad, kuuluvad grammatikaliseerumisteooria uurimisvaldkonda ka need konstruktsioonid ning suuremad diskursuse osad.

Tuumsõnad on keelekasutuses sagedased ja enamasti polüseensed, nendega väljendatakse inimese igapäevases tegevuses olulisi ja vajalikke suhteid. Sellest on lihtne järeldada, et nende kasutustes võib leida grammatikaliseerumise jälgi.

Kasutame grammatikalisatsiooniteooria vahendeid näiteks modaalverbide kirjeldamisel (ptk 2) ja aspekti osas (ptk 3), *üle* skemaatiliste tähenduste kirjeldamisel (ptk 8.4), referentsiaalsete kettide peatükis (ptk 6) ja mujal. Meie lähenemine kuulub grammatikalisatsiooniteooria sünkroonilisse ehk kontekstisuunda (nt Heine 2002), milles keeles toimuvaid protsesse jälgitakse sünkroonilise materjali põhjal. Eesti keele lühike kirjakeeleperiood piirab diakrooniliste mehhanismide kirjeldamist, kuigi ka seda on mõnevõrra tehtud (nt Campbell 1991, vana kirjakeele põhjal ka Habicht 2001).

1.2.3. Referentsiaalsus ja deiksis

Keeleline tegevus jaguneb kahte suurde valdkonda: ühelt poolt viidatakse mingitele entiteetidele (referentsiaalne akt) ja teiselt poolt öeldakse nende entiteetide kohta midagi (predikatiivne akt) (Searle 1969). Viidatavad entiteetid ehk referendid võivad olla maailmas reaalselt eksisteerivad isikud ja objektid, aga ka kohad, protsessid, suhted ja isegi propositsioonid (vt näiteks Lyonsi entiteetide jaotust, Lyons 1977: 442–445). Igas diskursuses (olgu see siis argivestlus, ilukirjandustekst

või muu diskursuse tüüp) on oma diskursusreferendid, millest osa eksisteerib reaalses maailmas. Kuna aga kõik referendid ei ole realselt eksisteerivad objektid, luuakse neid ka keeleliste vahenditega diskursuse käigus. Näiteks võidakse rääkides mingist sündmusest tekitada diskursusereferent, mis võibki tervikliku entiteedina eksisteerida ainult selles diskursuses. Referendi peamine iseloomustav omadus ongi mentaalne terviklikkus, mis annab võimaluse viidata talle pronoomeniga.

Tüüpiliselt sooritatakse referentsiaalne akt nimisõnafraasi, predikaatiivne akt aga verbi- või muu fraasi abil. Tegelikuses on vahetegemine predikatsiooni ja referentsi vahel küllaltki keeruline ja ilmselt ka mõtetu. Siinkohal lähtutakse sellest, et referentsiaalne akt on mis tahes verbaalne tegevus, millega luuakse diskursusereferent või toetatakse selle püsimist.

Diskursusereferenti võidakse pärast **esmamainimist** viia läbi diskursuse tervikliku üksusena. Pronoomen (nagu iga muugi definiitne väljend) signaaliseerib, et viidatav entiteet peab juba olemas olema diskursuse maailmas või on olemas vestluse kontekstis. Korduvad viitamised samale entiteedile moodustavad **referentsiaalseid kette**. Suur osa diskursusereferentidest jäävad siiski vaid potentsiaalseteks referentsiaalsete kettide algusteks, sest neist ei tehta hiljem kunagi juttu. (DuBois 1980, Chafe 1994, Vilkuna 1992)

Esmamainimise vorm sõltub eelkõige kõneleja arvamustest tema enda ja partneri ühiste teadmiste kohta, sest kuulaja peab oskama kõneleja poolt kasutatud keelelise vormi abil referendi tuvastada või luua. Tuvastada on võimalik kolmel põhilisel viisil: 1) füüsilise konteksti kaudu (eelkõige suulises vestluses), sellist viitamist nimetatakse siinkohal deiktiliseks²; 2) varasema diskursuse kaudu ehk anafooriliselt; 3) vastuvõtja teadmiste kaudu.

Füüsilise konteksti kaudu tuvastatavad esmamainimised võivad olla nii nimisõnafraasid kui ka pelgad deiktilised sõnad ehk deiktikud. **Deiksise** kaudu avaldub kõige selgemalt keele pidev seotus kasutus-kontekstiga. Kui harilikult on võimalik sõnale leida mingi kontekstist

² *Deiksise* ja *deiktiline* on terminitena kasutuses erinevates tähendustes. Loogiline süsteem on selline, mille puhul anafoor kuulub ühe deiksise liigina selle hulka, sellist lähenemist on kasutatud ka väitekirjas Pajusalu (1999). Mitmetel põhjustel on siinkohal otsustatud kasutada maailmas laiemalt levinud terminikasutust, mille puhul deiktiline on füüsilise kontekstiga seotud viitamine, anafooriline aga diskursuse sisene viitamine.

sõltumatu tähendus (nt *tool* on 'nelja jalaga objekt, millel istutakse'), siis deiktiliste sõnade tähenduses peitub alati lausungi kontekstile viitav indeksikaalne komponent (nt *siin* on 'koht kõneleja läheduses'). Peamised deiksiseliigid on ruumi- ehk demonstratiivdeiksis (nt *seal*), aja-deiksis (nt *homme*) ja isikudeiksis (nt *mina*). Deiktilistele väljenditele on iseloomulik egotsentrilisus ja *mina-siin-praegu* punkti aegruumis on nimetatud **deiktiliseks nullpunktiks** ehk selleks punktiks, millega deiktilised väljendid tüüpiliselt suhestuvad. Mõnikord räägitakse pigem **deiktilisest taustast** kui nullpunktist, selle all peetakse silmas, et reaalne ruum ei ole inimese jaoks niivõrd ühe punkti külge aheldatud konstruktsioon kui ruumiliste suhete võrgustik, mille taustal midagi osutatakse (nt Hanks 1992).

Deiktiline viitamine on tihti referendi esmamainimine. Kui samale referendile viidatakse uuesti, on juba tegemist **anafoorilise** viitamisega. Kui deiktiliste väljenditega osutatakse vahetult füüsilise kõnekonteksti sees mingile objektile, siis anafooriliste väljenditega osutatakse eelnevalt diskursuses kasutatud väljendile ja alles selle kaudu objektile (tegelikult ei ole alati väga kerge nende vahel vahet teha, eriti kui viidatav entiteet eksisteerib kõnelemise füüsilises kontekstis). Enamasti on deiktilisi väljendeid võimalik kasutada nii deiktiliselt kui ka anafooriliselt (nt deiktiline *Palun istuge, tool on seal*; ja anafooriline *Käisin Küprosel. Kas te pole seal käinud?*). (vt nt Levinson 1983, Larjavaara 1990 eesti keeles deiktikutest Pajusalu 1997, deiksisest ilukirjanduses Merilai 2003, ajadeiksisest Veismann 1997 ja 2002.)

Definiitsus (indefiniitsus) on nimisõnafraasi pragmaatiline omadus. Definiitne on selline nimisõnafraas, mille referent on kuulaja(te) jaoks iseseisvalt tuvastatav kas varasema diskursuse või ühiste teadmiste kaudu. Indefiniitne on selline fraas, mille referent ei ole ilma selgituseta tuvastatav. Kui vastuvõtja kuuleb indefiniitset fraasi, peab ta looma enda jaoks uue diskursusereferendi, kui aga definiitset, siis otsima vanade diskursusereferentide või teadmiste hulgast. Definiitsust ja indefiniitsust võib eri keeltes väljendada erineval viisil. Indoeuroopa keeltest hästi tuntud viis on grammatiline artikkel. Kuigi eesti keeles pronoomenid *üks*, *mingi* ja *see* väljendavad tihti just definiitsust või indefiniitsust, ei ole (veel) tegemist väljakujunenud grammatiliste artiklitega, kuigi paljud märgid viitavad sellele, et vastav grammatikaliseerumisprotsess on parajasti toimumas (vastavat diskussiooni soome keele definiitsetest *se*-pronoomenist, mis oma kasutuselt on äärmiselt sarnane

eesti *see*-ga, vt Laury 1997. Larjavaara 2001, eesti keele kohta allpool peatükis 6).

Selle raamatu kuuendas peatükis käsitletakse demonstratiivide ja personaalpronoomenite osalemist referentsiaalsetes kettides, 8. peatükis ajadeksise leksikaalset väljendamist eesti keeles (*nüüd, praegu ja pärast*). Mõnevõrra tuleb deiksisest juttu viiendas peatükis seoses deiktiliste verbidega.

2. TUUMVERBID MODAALSUSTE VALDKONNAS

2.1. Modaalusest

Selles osas vaadeldakse üht osa eesti tuumverbe modaaltähenduste perspektiivist. Lähenemise teoreetiline raamistik on põhijoontes pärit kolmest allikast: R. W. Langackeri subjektifikatsioonikäsitlusest (nt Langacker 1991), E. Sweetseri üldisest modaaluskäsitlusest (mis lähtub L. Talmy jõudünaamika mudelist ja täiendab seda, Sweetser 1990 ja Talmy 2000) ja B. Heine grammatikalisatsiooniteoreetilisest modaalverbide uurimusest (Heine 1995).

Keeleteaduses on traditsiooniks kasutada modaaluse kolmikjaotust dünaamiliseks, deontiliseks ja episteemiliseks modaaluseks. Dünaamiline ja deontiline modaalus moodustavad nn juurmodaaluse (*root modality*) ehk tegijamodaaluse (*agent-oriented modality*). Episteemilist modaalust on tegijamodaalusele vastandades nimetatud ka kõneleja-modaaluseks (*speaker-oriented*). Tähenduste universaalne arenemise suund on konkreetsele abstraktsele, näiteks on verbide *laskma* ja *pidama* modaaltähendused tõenäoliselt tekkinud nende konkreetsema tegevuse tähendusest (vrd nt *võrke merre laskma*, *hobust kinni pidama*). Modaaltähenduse klassikaline arenguskeem on dünaamiline (VÕIME) > deontiline (LUBA) > episteemiline (TÕENÄOSUS).

A. Krikmann (1997) on osutanud, et vanasõnade uurimisel on väga oluline arvestada ka neljanda modaalusega – aksioloogilise ehk hinnangumodaalusega (väärtushinnangud, nt hea – halb). Ka Eesti keele grammatikas (edaspidi EKG) kirjeldatakse modaalust kui hinnangut situatsiooni väärtuse kohta (EKG II: 182). Käesoleva ülevaate autorid leiavad, et mõistestaja hinnang kirjeldatavale sündmusele võib olla keeruliselt seletatavate modaaltähenduste eristamise juures vägagi vajalik. Mõnevõrra sisaldub hinnangumodaalus ka Langackeri modaaluskäsitluses (nt 1990, 1991), mida selles peatükis esitatud ülevaate aluseks olnud uurimustes on kasutatud.

Siin kasutatud modaalsuskäsitluste puhul on põhimõtteks see, et episteemilist modaalsustähendust on otstarbekas vaadelda teatud mehhanismide kaudu juurmodaalsusest pärineva ja sellega tihedalt seotud nähtusena. Sweetser ongi käsitlenud seda metafoorse ülekandena sotsiaalse (vrd deontiline) ja füüsilise (vrd dünaamiline) modaalsuse valdkonnast (ehk juurmodaalsusest) järeldustasandi (*reasoning*) valdkondadesse (episteemiline modaalsus) (Sweetser 1990: 59).

Modaalsuse väljendusvahendid keeles käituvad sarnaselt nende vahenditega, millega keeleliselt väljendatakse jõudude ja takistuste avaldumist (Talmy 2000). Takistused võivad olla füüsilised või sotsiaalsed. Nii saaks näiteks juurmodaalsusi käsitleda kui võimaliku takistuse puudumist (*nüüd võib ta endale jälle mõne õlle lubada*) või olemasolu (*ma ei saa pähkleid süüa, sest mul hammas valutab*). Selliste suhete kaudu seletamine on loogiline ka kausatiiv- ja modaaltähenduse seotuse näitel (vrd nt *ma lasen emal homme Atsil juukseid lõigata* – luba andes põhjustab mõistestaja komplemendiga tähistatud tegevuse toimumise (Atsi juuste lõikamise): mina luban – ema lõikab).

Episteemiline modaalsus võib nii seletades olla mõistestaja järeldus takistuste olemasolu või puudumise kohta (nt *homme võib juba hilja olla* – praegu takistust ei ole, aga homme võib olla). Järeldussuhtes avaldub episteemilise modaalsuse sekundaarsus juurmodaalsuse osas.

2.2. Materjal ja piirid

Eesti keele modaalverbidest on ülevaate teinud E. Uuspõld (1989), M. Erelt on kirjutanud verbi *pidama* grammatikaliseerumisest, sama verbi arengut vana kirjakeele põhjal on vaadelnud L. Merirand oma bakalaureusetöös (2003). H. Metslang on *las*-partikli arengulugu jälgides kirjeldanud *laskma* modaalkasutusi. H. Rätsep on loetlenud eesti keele grammatiliselt relevantseid modaalverbe (1978), A. Pihlak on vaadelnud perifrastilisi verbe aspektitähenduse väljendajana (1985), K. Habicht on uurinud modaalverbide kasutust vanas kirjakeeles, I. Tragel on võrrelnud eesti modaalverbe *saama* ja *võima* nende soome vastetega (2001a). Süntaktilisest perspektiivist kirjeldab modaalverbe EKG II ja semantilisest perspektiivist Eesti kirjakeele seletussõnaraamat (edaspidi EKSS).

Eesti keele tuumverbidest väljendavad modaalsust vähemalt *võima*, *saama*, *pidama*, *laskma*, *tahtma*, *tulema* ja *andma* (kaks viimast

kolmandapöördelistena ja markeeritud tegevussubjektiga). Ühendil **olema + da-infiniitiv** on teatud kontekstides modaaltähendus. Teatud modaalne funktsioon on verbidel *hakkama* ja *jääma*, kuid neid me uuri-tuse pinnapealsuse tõttu siin ei käsitle.

Ülevaate põhiline eesmärk on esitada ülalloetletud tuumverbide modaaltähendusi tegeliku kasutuse põhjal. Kasutatud on Tartu ülikooli suulise kõne (KÕK) ja kirjakeele korpuse (TYKK või lausekood, nt AJA\stat0774) näiteid, EKI korpuse näiteid (EKIilu, EKIaja) ja autorite endi kogutud igapäevase keelekasutuse näited (allikaviiteta). Seekord jääb käsitlemata modaalverbide esinemine nn viisakuskonstruktsioonides (nt *kas te saaksite/võiksite mulle ühe teene teha?*). Samuti tuleb siinkohal meenutada, et piirduakse tuumverbidega, niisiis jäävad vaatluse alt välja sellised vaieldamatu modaaltähendusega verbid nagu *tohtima* ja *suutma*, *olema* mõningaid modaaltähenduslikke ühendeid (nt *on vaja* jt) peatüki lõpus vaid loetletakse.

Modaalverbide üks omadusi on see, et nad väljendavad selliseid seisundeid, mis on suunatud mingile sündmusele, tegevusele ja/või protsessile. Käsitleme siin vaid neid tarindeid, milles modaalse tähendusega verbiga samas sündmust väljendavas üksuses väljendab välismaailmas toimuvat sündmust verb (nt *võin süüa*, aga mitte *saan õnnelikuks*).

2.3. võima

võima on tänapäeva eesti keeles "täieõiguslik" modaalne abiverb, sest ei esine tavaliselt ilma modaliseeritavat tegevust väljendava infiniitse komplemendita. Ka EKSSi käsikirjas kirjeldatakse *võima* tähendust vastavalt: 'modaalverb, mis näitab, et kellelgi on võimalus teha midagi, et keegi oskab, suudab, saab, tohib teha midagi; et miski on võimalik'.

Niisiis on verbil *võima* olemas kõik modaaltähendused. Prototüüpelt kasutatakse seda loa küsimiseks (1a ja b) ja lubatuse märkimiseks laiemalt (1c), seega deontilise modaalsuse väljendamiseks ning võimalike ja tõenäoliste seisundite ja olukordade väljendamiseks (näide 2 allpool), s. t. episteemilis-modaalsena.

(1)

- a. "Kas ma **võin** sinu käe peal **lamada**?" (EKIilu)
- b. "Kas ma **võin** ka **proovida**?" küsisin mina. (EKIilu)
- c. I–II kl. õpilastel pole vanapaberi kogumine lubatud, nemad **võivad** seda **tuua** vaid oma kodust. (AJA\stat0019)

Näites 2 ongi näha episteemilise modaalsuse tulenemine dünaamilisest: oli võimalik petta, järelikult võis juhtuda, et peteti.

(2)

1940. aastal **võis** vähem teadlikke veel kuidagi **petta** demogoogia võetega, aga neli vennalikus peres elatud aastakümnet on küllaldane aeg, et selliseid võtteid läbi nägema hakata. (AJA\stat0774)

võima väljendab ka agendi sisemistest omadustest lähtuvat – dünaamilist – modaalsust (maailmameistril on olemas omadused, mis võimaldavad tal võita):

(3)

Laias plaanis võttes on tõusulainel pretendent, kuid maailmameister **võib** raske matši **võita**, kui ta end kasvõi üheksainsaks partiiks eriti kokku võtab. (AJA\stat0878)

Ainsuse esimeses isikus kasutatuna on *võima*-verbi modaaltähenduses oluline osa agendi tahtel, sellist kasutust parafraseeritakse väljendiga 'kui tahan, siis .. (vt nt katse tulemused Tragel 1996). Näites 4 on *võin* niisuguse modaaltähenduse kandja.

(4)

Ma **võin** selle loo homseks valmis **kirjutada**.

Kolmandapöörde *võib* (*võivad*) väljendab enamasti passiivilaadsena esitatud võimalust (järel dust, mis on tehtud mingi modaliseeritud situatsiooni osalise, suhte, omaduse vms põhjal). Näites 5 ongi ajakirjanik modaliseerinud eelkõige teate allika, tuues nii teksti kaudu autojuhtide jutu kuulmise võimaluse ka lugejale.

(5)

Sageli **võib** autojuhtide omavahelises vestluses **kuulda** juttu, et mis see paarkümmend rubla trahvi ka on. (AJA\stat0020)

võima ainsuse kolmanda pöörde vorm *võib* koos verbi *olema* da-tegevusnimega moodustab modaaladverbi *võib-olla*, mis EKG andmetel väljendab 'keskmist tõenäosust', näitena *Võib-olla polegi meie maja enam alles* (EKG II: 188). Allpool verbi *laskma* juures kirjeldame

ühendi *las (ta) olla* arengupotentsiaale, mis vormiliselt sarnanevad *võib-olla* arenguga.

2.4. *saama*

Poolelioleva uurimuse esialgsete andmete põhjal on praegu võimalik välja tuua arvandmed, mis osutavad, et verbi *saama* ja *da*-infinitiivi sisaldavatest fraasidest on üle poole eitavad (sisaldavad eituspartiklit *ei* või *ega*). Enamikus neist väljendas *saama* millegi toimumise võimatust (näiteks 6a: otsuse kommenteerimine enne esmaspäeva on võimatu, sest kas puuduvad piisavad andmed või see on ära keelatud või mõlemal eeltoodud põhjusel; 6b: diplomitöö kirjutamiseks kirjeldatud viisil on takistus):

(6)

- a. Igal juhul **ei saa** ma enne esmaspäeva Eesti valitsuse otsust lähemalt **kommenteerida**. (TYKK)
- b. ... et diplomitööd **ei saa kirjutada** ülikoolilinnas paigal istudes, ... (TYKK)

saama modaaltähenduse “jõudünaamika” (vt 2.1.) üks komponente on teatud tüüpi takistuse ületamine. Grammatikaliseerumisleksikoni (Heine, Kuteva 2002) julgustusel nimetame seda edaspidi õnnestumismodaalsuseks. See modaal-kausaal-direktiivne kategooria tundub mingil määral mõjutavat teisi *saama* modaaltähendusi (kuigi on primaarselt seotud *ma*-infinitiivis komplemendiga esineva ühendiga). Grammatikaliseerumisleksikonis on seda kategooriat nimetatud SUCCEED 'õnnestumine' ning kasutusnäitena toodud selle kujunemislugu 'to get', 'to receive', 'to obtain' -tähdendusega verbidest (näiteid on saksa keelest ja Mauritiusel kõneldavast prantsuse keelest lähtuvast kreoolkeelest; Heine, Kuieva 2002: 149). Ka EKSSi (V kd, 2. vih.: 257–265) *saama* -artikli seitsmes tähendus on 'õnnestumine'. Nähtust on käsitlenud veel A. Pihlak (1985), kelle andmetel väljendab *saama* + *ma*-infinitiiv “õnnestumist tõkkeist või raskustest hoolimata” (näidetena *sai hakkama, sai kündma, sai liikuma, sai lippama, sai pidama, sai põgenema* jt).

(7)

- a. Ma **saan tulema** kella viie ajal.
- b. Poisid **said põgenema**.

Õnnestumise tähenduse tõlgendamisel on toeks ka lapsekeele andmed, mille põhjal esimeste seas omandatakse ühend *ei saa*, mis väljendab mitte hakkama saamist, ebaõnnestumist (vt lähemalt ptk 9).

Verbi *saama* modaaltähendusi vanas kirjakeeles on uurinud K. Habicht. Tema andmetel kasutati seda verbi ühendites teiste verbidega vaid tuleviku- ja passiivitarindites, tänapäevaseid dünaamilise ja deontilise modaalsuse kasutusi sellel ei olnud (Habicht 2001). Puhtdeontilisi kasutusi (lubamist või mittelubamist) on *saama* kasutustest raske leida ka tänapäeva eesti keeles. Loa tähenduse puhul eelistatakse verbe *võima* ja *tohtima*.

Dünaamilist modaalsust väljendab *saama* järgmistes näidetes:

(8)

- a. ... et ta ei saa päris hästi aru küsimusest SIA kohta ning **ei saa** seda sellepärast **kommenteerida**. (TYKK)
- b. Seemnetega **saab paljundada** liike (mitte sorte). (TYKK)

saama järeldusmodaalsed kasutused on vahel õnnestumise tähenduse varjundiga, vrd nt 9a:

(9)

- a. Siin **saab** veel palju ära **teha**.
- b. Muusikaks **ei saanud** seda õieti **nimetada**. (TYKK)

Näites 9b on mõistestajal *selle* nimetamisega *muusikaks* raskusi, sest *sellel* on mingid omadused, mille olemasolu on takistus *selle* liigitamisel *muusikaks*.

2.5. *pidama*

Verbi *pidama* modaali- ja postmodaaltähendusi on käsitlenud Mati Erelt (2001). Tema vaatleb modaalsust nähtusena, mille põhiliseks vastanduseks on võimalikkuse ja vajalikkuse vastandus, mis võib esineda nii tegijamodaalsena (dünaamilise või deontilisena) kui ka episteemilisena. Verb *pidama* esineb Erelti andmetel dünaamilise vajalikkuse valdkonnas (*Ma pean mütsi pähe panema, sest väljas on juba külm*), deontilise vajalikkuse valdkonnas (*Ta ütles, et me peame nüüd koju minema*) ja episteemilisena vajadust väljendavana (*Ta peab küll rumal olema, et*

niisuguse võimaluse kasutamata jättis) (Erelt 2001). Samas kirjeldatud *pidama* postmodaalsed funktsioonid – avertiiv ja kvotatiiv – sisaldavad mõlemad mõnevõrra lähtetähenduse modaalsust.

Järgnevad näited kajastavad *pidama* eri modaaltähendusi, 10a on dünaamiline vajalikkus ja 10b ilmselt episteemiline tõenäosus:

(10)

- a. noh näed nüüd **ma pean siin oma** 'soengut korrastama ja ma ei saa muidu=ju õpetajate tuppä `kohvi jooma='minna. (KÕK)
- b. Kell **pidi** olema üheksa ringis hommikul. (EKIilu)

pidama postmodaalseid kasutusi esitavad näiterühmad 11 ja 12. Näites 11 on *pidama* avertiivi funktsioonis:

(11)

Konverentsil **pidi kõnelema** ka NATO peasekretär Javier Solana, kuid tema tööülesannete tõttu jääb see ära. (EKIaja)

Näidetes 12a ja b väljendab *pidi* vahendatust. 12a: *pidi* vastava (eespool mainitud) allika sõnul *olema* ..., s. t. *pidi* on kvotatiivi funktsioonis. 12b: kusagilt on teada, et kui enne keskööd on pilvine, siis tuleb rikkalik väikse kala saak.

(12)

- a. Teatud süvenemisetapina **pidi** TÜ-s **olema** nn. kirjanike loeng, kus käsitletakse 13 eesti kirjanikku, alates Kristjan-Jaak Petersonist ja lõpetades P.-E. Rummoga, mis juba võimaldab süveneda ka üksikteosesse. (EKIaja)
- b. Pilved enne keskööd **pidid töötama** rikkalikku kilu- ja räimesaaki, suuri kalu oli aga lootust saada siis, kui pilved ilmusid taevasse pärast keskööd. (EKIaja)

2.6. *laskma*

Verbi *laskma* modaaltähendust mõjutab oluliselt selle kausatiivne tähendus. H. Metslangi andmetel väljendab *laskma* kausatiivsust ja "enamasti ka dünaamilist modaalsust" (Metslang 2000). *laskma* modaalsus erinebki teiste modaalverbide omast: *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse sooritaja ei ole enamasti sama mis modaalverbi subjekt, vrd *Sa*

lase mul rääkida!: 'sina lase (luba ja/või võimalda) – mina räägin'
Rollijaotus ja markeeritus on niisiis sama mis kausatiivse tähendusega finiiitverbiga konstruktsioonidel.

Näites 13 helistab H (*ma*) autoparandusse, et teada saada, kas ta saab oma auto (*ta*) parandusse (*sinna*) saata, *laskma* kannab siin nii kausatiivset kui ka modaalsset (vrd ka *ku[i]*) tähendust: 'ma põhjustan ja võimaldan auto parandusse jõudmise'

(13)

V2: (ee:) oleme 'avatud kella 'kaheksast.

H: ahaa, et ku ma ta nüüd 'sinna **lasen lohistada** s=põhimõttelt abi 'ikka saab.

V2: ee no=tähendab (.) ee mul on küll esmaspäevaks on teatud tööd juba kirjas aga: kui jätate auto 'sinna sis `kindlasti. (KÕK)

ei lase on enamasti modaaltähenduses, mittepõhjustamise väljendamine selle vahendiga ei ole kuigi sage. Näide 14a väljendab keeldu (deontiline modaalsus). Näites 14b on tegemist dünaamilise ehk objekti (*ilmumised telepildis*) omadustest (*lühikesed, eelnevalt salvestatud*) lähtuva takistusega, mis ei luba ja/või ei võimalda (ilmselt) kõnelejal *da*-infinitiiviga tähistatud tegevust (järeldamine) sooritada.

(14)

a. Nädalavahetusel toimunud armeeoperatsioon oli selge märguanne Läänele ja ka oma rahvale, et Iraagi valitseja on Saddam, kes **ei lase** oma autoriteeti kellelgi **õonestada**. (EKIaja)

b. Lühikesed eelnevalt salvestatud ilmumised telepildis **ei lase** üheselt **järeldada** üht ega teist. (EKIaja)

Finiitverbi tegevuse sooritaja võib olla vormistatud adessiivse tegevus-subjektina (*mul, tal*), vrd nt 15a – 'te ei võimalda – mina ei ütle' ja 15b – 'mina käsin – tema toob' (vrd ka *tulema, andma* ja *tahtma* modaaltähenduste mallid).

(15)

a. ee ma: tänan teid väga selle `aplasi eest=aga=ma tahaks teile öelda=et te=ei **lasknud mul** ju `ühtegi `sõna `edasi **öelda**. (KÕK)

b. no ühe`sõnaga ma **lasen tal** `alla **tuua** teile ned `paberid ära, sis `tehke mis `tahate edasi. (KÕK)

laskma jt verbide adessiivne tegevussubjekt refleksiivses lausemallis võib olla raskesti mõistetav isegi emakeelsele keeleteadajale, nt ei osanud 8-aastane laps tõlgendada lauset *Harry, kes ikka veel võlvkaart vahtis, oli nüüd vihane, et Sirius tal ennast oodata lasi...*, küsides: “Kas Harry ootas Sิริust või Sirius ootas Harryt?” (vt ka näide 11a peatükis 3).

Infiniitse tegevuse “sooritaja” võib olla ka abstraktne entiteet, näites 16 mõtted (vrd 'tema võimaldas-põhjustas – mõtted juurdusid')

(16)

Ta haaras mõtteid ülevalt ja alt, lasi neil juurduda sügavustes, et näha, kuidas nad kõrgustes plahvatasid ootamatuteks lilledeks ja tähtedeks. (EKIlilu)

Eespool osutasime verbi *võima* sageli koosesineva ühendi *võib olla* kujunemisele modaaladverbiks *võib-olla*. Verbi *laskma* puhul on mõtet jälgida ühendit *las (ta) olla*, näites 17 on selle ühendi otses tähenduses kasutus:

(17)

[mingi hambaravi riist on kapi peal, arst (A) ütleb õele]

A: **las ta 'olla** seal. (.) ta võib muidugi=ka (.) tegelt ka sinna `alla `kasti `ära=panna. (KÕK)

Näiteks eesti keelt esimese keelena omandavatel lastel esineb ühendi *las ta olla* “üleüldistatud” kasutusi järgmiselt: *lastaolla* 'jätta mind rahule' *see tolla on, ema se tolla on ikka on* 'tolla = las ta olla; las see (=särk) olla (seljas)' *Saku tolla jöö* 'sellest pole midagi, et Saku (=koer) selle (=viineri) ära söi'

2.7. *tahtma*

Verbi *tahtma* modaaltähenduste kirjeldamisel tundub samuti mõttekas kasutada Talmy jõudünaamika mudelist lähtuvat takistuste ületamise skeemi (vt käesoleva peatüki algus). Agendi enda tahet väljendavates kasutustes (kõneleja on ise ühtlasi tahte allikas) avaldubki modaalsus selles, et on olemas mingi võimalik takistus tahte ja selle vahel, millele tahe on suunatud (mida tahetakse), nt *ma tahan süüa* väljajütleamise põhjus võib olla küll kellelegi oma tahte teatamine ('tee mulle süüa!'),

kuid näiteks ka see, et 'ma ei saa endale süüa osta, sest mul ei ole raha' (takistus). Ka EKSSi *tahtma* tähenduste kirjeldustes (VI kd, 1. vih.: 42–43) on kirjeldusvahendina kasutatud takistuse mõistemehhanismi, vrd nt neljas tähendus: “koos eitusega osutab, et millegi toimumine on takistatud, puudub eeldus millekski”

Inglise ja saksa keele sarnast arengut (*will* ja *wollen* – algne tähendus 'tahtma', praegu tuleviku abiverbid) ei ole eesti verbiga aga toimunud, kuigi nt vanast kirjakeelest leiab *tahtma*-verbi episteemilises modaalsustähenduses (Habicht 2001) ja tulevikulise varjundiga, kuid kasutused on ilmselt tõkelised:

(18)

Minna **tahan** sedda **tegekema** / minna **tahan** **töstma** / **kandma** / ninck **errapehstma** / minna **tahan** teid **röhmustama** / kudit öhe Lapse se Emma tröhistip /

(originaal: Jch **wil** es **thun** / ich **wil** **heben** / **tragen** vnd **erretten** / Jch **wil** euch **trösten** / wie einen seine Mutter tröstet /) (H. Stahl *Leyen Spiegel* I–II 1641, 1649: 407)

EKG järgi on *tahtma* tähenduses deontilise modaalsuse komponent, näitena on toodud *Põrandad tahavad värvida* (EKG II: 186). Näiteid, milles *tahtma* väljendab vajalikkust, leiame hulgaliselt ka korpusdest. *da*-infinitiivist tunduvalt sagedamini on tegevust, millele tahe on suunatud, väljendatud *mine*-nominalisatsiooniga. Näites 19b tasub tähelepanu pöörata ka H viimasele voorule, milles “ta (=juust) viimane kord [riivimist] tahtis”

(19)

a. Kui ilusad ja sobivad prillid ka poleks, on see ikkagi protees ja nõnda **tahab** prillikandmine esialgu **harjumist**. Õppige elama prillidega! (EKIaja)

b. H: ja=sis `juust on ka nimodi ästi ära `hallitanud `pealt=ä. he et `löika ta sealt `välja.

H: ta **tahab** `riivimist tavaliselt.

V: @ ää `saia=peale. `ei `tea.

H: ma=i=tea. `viimane: kord ta tahtis {-} (KÖK)

Kui *tahtma* agendina on grammatiliselt vormistatud mingi elutu objekt (20a *auto*) või näiteks kehaosa (20b *pea*), siis saab selle elus omanik olla

konstruktsioonis adessiivsena. Selline osaliste vormistus avaldub ka teistes osa-terviku, omandi, valduse vms suhteid väljendavates mõistestustes.

(20)

- a. Mul **tahab** auto **parandada**.
- b. Kuule sul **tahab** pea lihtsalt **pesta!**

Näidetes 21a–c väljendab *tahtma* personifitseeritud elutu agendi (nt *raadio Tartu*, *Ameerika* ja *Korea*) püüet teha midagi või olla miski:

(21)

- a. Raadio Tartu **tahab levida** Tallinnani. (EKIaja)
- b. **Tahab olla** följeton. (EKIaja)
- c. Euroopa riigid akkavad tõmbuma koomale: sellepärast=et=ee Ameerika ja Korea **tahavad** ka sinna vahele ära **mahtuda**. (KÖK)

Lihtmineviku kasutustes on *tahtma* tähendusvarjund võrreldav *pidi-*avertiiviga, kuid dünaamilise modaalsuse komponent selles tundub suurem (vrd ka *Kell pidi seisma jääma.*, *Pudel pidi maha kukkuma.*):

(22)

- a. Kell **tahtis seisma jääda**.
- b. Pudel **tahtis maha kukkuda**.

tahtma modaal tähendust ei ole meil praegu olemasolevatel andmetel käsitletud, huvi võiks see pakkuda vähemalt kolmest aspektist: (1) tüpoloogiliselt – miks ei ole kujunenud *tahtma* tulevikutähendus?; (2) milliseid modaalsusi *tahtma* väljendab ning milliste tähendusülekannete kaudu need töötavad? ja (3) millised personifitseeritud agendid võivad olla “tahtja” rollis?

2.8. Konstruktsioonimodaalsus

2.8.1. *tulema* + *da*-infinitiv

H. Rätsep leiab, et vaegpöördeline verb *tuleb* ei kuulu modaalverbide hulka, kuna nõuab terviklikku ja piiritletud lausemalli (N+ad.) (V¹ V²+da) (Rätsep 1978: 38–39). Tõepoolest, sama malli nõuavad siin käsitletutest

veel *laskma*, *tahtma* ja *andma*. Modaal tähendus vormistub niisiis neil juhtudel konstruktsioonitähendusena.

Verb *tulema* väljendab modaalstruktsioonis kohustust, niisiis on tegemist deontilise modaalsusega. Selle autoriteet (see, kes/mis kohustab) võib aga olla väga erinev. (Imperatiivsuse allikaks ehk autoriteediks on nimetatud lubajat, käskijat, keelajat vms, kellest/millest modaalse protsessi toimumine sõltub.)

Päris piiranguteta seda konstruktsiooni kohustuse väljendamiseks siiski kasutada ei saa, näiteks adessiivselt vormistatud modaalsuse agent ei saa enamasti olla elutu, sest ta peab sooritama *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse, vrd **teel tuleb olla sile (tee peab olema sile)* või **majal tuleb saada valmis kuu aja pärast (maja peab valmis saama ..)* (vt ka Kasik 1999, Õim 1983).

tulema modaalselt konstruktsioonitähendust kasutatakse eitavalt väga vähe. Täpsemate põhjuste väljatoomiseks vajab see modaalstruktsioon veel uurimist, kuid oletada võib, et kohustuse mõistestamisel ei ole takistuse olemasolu väljendamine vajalik.

Vaatamegi *tulema* modaalkasutust neist aspektidest, kes/mis keda/mida milleks kohustab.

Näites 23 on eksplitsiitsed kõik modaalse situatsiooni osalised (autoriteet = isa, kohustatav = meie, tegevus = poes käimine):

(23)

Teil **tuleb** täna veel poes ära **käia**, ütles **isa**.

Näites (24) käib jutt võimsast muusikakeskusest (= *siuke asi*). E ütleb, et *naabrite peale tuleb ka mõelda*, milles agent (see, kes peab naabritega arvestama) on ilmselt tema ise (kuigi adessiivse tegevussubjektina ei ole seda vormistatud ja ilmselt oleks see sellises kasutuses kummaline), autoriteet on aga tõenäoliselt laiemalt mingisugune sotsiaalne norm, tegelikkuses aga näiteks range ühistu esimees või tige naabrimutt. Kohustuslik tegevus on väljendatud verbiga (millegi *peale*) *mõtlemine*, mis tähendab siin kellegagi/millegagi arvestamist.

(24)

E: [tead=aga] (.) aga `siukest asja ei ole `mõtet endal nagu `siia koju
`muretseda eksju, naabrite peale **tuleb** [ka `mõelda=ja]

K: [see (.) see tapab] kõik `ära. (KÕK)

Ka järgmistes kasutustes ei ole autoriteete eksplitsiitselt vormistatud: vormistus on üldisikuline, nii kohustaja kui reaalse kohustuja peame määratlema konteksti abil:

(25)

- a. mis siin siis `veel on siin on üks singike, (.) se `sink **tuleb** ka `täna ära `süia, .. (KÕK)
- b. kule kas=see `uksekaunistus **tuleb** `ka ära **võtta**=vä. (KÕK)
- c. **tuleb** see maha see sahver maha **lõhkuda**=ja (1.8) sinna`poole viia kõik. (KÕK)

Üldisikuline autoriteet võib olla vormistatud pealauses, millele modaal-tarindit sisaldav komplementlause järgneb:

(26)

ta räägib et seda **tuleb** lauale **anda** `praetud saia kuubikutega, aga .. (KÕK)

tulema modaalkasutus piirdub kolmanda pöördega, kuid mitte ainult ainsusega, EKSSi *tulema* artiklis on näide A. H. Tammsaarelt (EKSS IV kd 2. vihik):

(27)

Ja ta otsustas, et mahajäetud Kivimäe ots tuleb uuesti põlluks teha, et kivid **tulevad välja võtta, tulevad puruks lasta.**

Suhteliselt palju esineb ka tingiva kõneviisi kasutust:

(28)

- a. muna noh see siia asemele **tuleks leida** midagi muud ma soovitaks `hapukoort. (KÕK)
- b. See kiri **oleks tulnud** kohe **tagasi viia.**

2.8.2. *andma* + *da*-infinitiv

andma-verbil on samuti modaaltähendus konstruktsioonis [(N_{ad} *andma*:3P-SING(/PLUR) V:INF_{da}], kõige tavalisem on ainsuse kolmanda isiku olevik *annab*, üsna palju esineb ka tingivat kõneviisi *annaks* (vrd *siit annaks veel võtta*), *antaks* (32c). Nagu *laskma*, *tulema* ja

tahtma puhul, on modaalse protsessi agenti konstruktsioonis võimalik väljendada adessiivsena:

(29)

Mul annab seda värki tükk aega **seedida**.

Pihlak (1985: 85–86) nimetab selliseid konstruktsioone protsessuaalset analüütilist tegevusviisi väljendavaks, näidetena mh *andis astuda*, *andis imestada*, *andis ronida* jt.

andma modaaltähendus (vrd ka *saama*) on vahel piisava kontekstita kaheti tõlgendatav: 1) infinitiiviga väljendatud tegevust on raske ja/või keeruline sooritada (dünaamiline modaalsus) või 2) infinitiiviga väjendatud tegevuse sooritamine on/ei ole võimalik (episteemiline modaalsus). Näite 30 puhul on mõlemad tõlgendused võimalikud:

(30)

Siin annab veel palju **ära teha**.

Piisava konteksti puhul on enamasti siiski võimalik otsustada, mida kõneleja konkreetsetes situatsioonis silmas peab. Näites 31a, milles räägitakse sissemurdmisest ja vargusest, on primaarne dünaamilise modaalsuse tõlgendus (lukku peaks olema keeruline lahti muukida). Ka 31b ja c esindavad pigem tegijamodaalsust, neist esimeses on kõnelejal paratamatu seisund, milles ootamine moodustab takistuse teel oodatava tulemuse (bussi saabumine) suunas, ka teises näites (c) on kõnelejal raskusi (vrd takistusi) *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse (otsimine) sooritamisel. Nende kasutuste põhjal tundub, et eituse kasutamisest justkui hoidutakse (vrd *lukku ei peaks saama lahti muukida*, *bussi ei tulnud kaua aega, nii lahjat armastust ei ole vist küll kusagil*).

(31)

- a. seda ikka **annab** lahti **muukida**. (0.5) südapäeval keset Toila tal on enne seda postkontorit Toilamõisa küla vahel. (0.5) `käidi `sies, (.) (KÕK)
- b. Bussi **andis** alles **oodata**.
- c. Nii lahjat armastust nagu teie oma **annab** tikutulega **otsida**, .. (TYKK)

Järgnevad näited (32a–c) on klassikalise modaalsuse liigituse alusel tõlgendatavad episteemiliseks modaalsuseks. Neis teatab kõneleja, et teatavate (kas temast või millestki muust sõltuvate) eelduste täitumise korral on infinitiiviga väljendatud tegevuse sooritamine võimalik.

(32)

- a. [ei=ei] MA NÄEN ET LAUAJUPID ON `LÜHIKESED, siis võtame need jupid kõik `lahti=sin. (1.5) **annab võtta** `küll jah (2.5) ilusasti on. (1.2) muidu et on kui pikad on (KÕK)
- b. Seda **annab** väga lihtsalt **korraldada**. (TYKK)
- c. Kui minule **antaks valida**, ... (TYKK)

Üks suhteliselt omapärane *andma*-modaalkonstruksiooni kasutuse näide (33) leidis mitmuse kolmanda pöördega (vrd ka *tulema* näide 27), milles verb on ilmselt vormistatud eesti keele ühildumisinähtuste alusel (*trussikud* kui subjekti positsioonis olev element, mis tavaliselt eesti keeles ühildab verbi):

(33)

Mustad puhvis trussikud annavad venitada põlvini. (TYKK)

Verbi *andma* modaalkasutus ei ole korpustes kuigi sageli esindatud, tõenäoliselt on selle modaaltähendustega seotud veel nüansse, mis vajavad täpsemat uurimist. Korpustes esineb *andma* ja *da*-infinitiivi ühenditest rohkem kinnisühendeid, millel on küll mõnevõrra modaalseid tähendusvarjundeid, kuid olulisem ülekandealus tundub siiski *andma* prototüüpne loovutamise tähendus, vrd nt *mõista andma*, *teada andma*, *tunda andma*.

2.8.3. *olema* + *da*-infinitiiv

Verb *olema* kolmandas isikus (*on*, *oli*, *oleks*) kannab ühendites *da*-infinitiiviga samuti mõnevõrra modaaltähendust. Selle modaalkonstruksiooni põhjalikum analüüs on veel ees, piirdume siin vaid mõne näite esitamisega:

(34)

- a. Veealune ülesvõte visiiri kinnitavast põhjalukust – pildi keskel **on näha** purunenud lukukõrvad. (EKIaja)
- b. Teda **oli** muidugi **kuulda**, .. (TYKK)
- c. .. elult **on** jälle midagi **loota**. (TYKK)

Ka ühendverbides *on vaja* ja *on tarvis* (35) (H. Rätsepa andmetel (1978) ka *läheb vaja* ja *läheb tarvis*) kannab ühend *da*-infinitiiviga põhiliselt dünaamilist modaaltähendust:

(35)

a. Kool **oli tarvis** ära lõpetada, .. (TYKK)

b. **Puhata on vaja** aktiivselt, .. (TYKK)

Korpustes on väga palju ka ühendit *on/ei ole/pole raske* + *da*-infinitiiv, milles on samuti modaaltähendus ning mis järgib (nagu ka *on vaja/tarvis*) modaalsuse agendi adessiivset vormistusskeemi (*Valteril*):

(36)

.. **oli Valteril raske** isegi **ette kujutada**. (TYKK)

Selles osas on esitatud vaid esialgseid tähelepanekuid konstruktsiooni *olema* + *da*-infinitiiv modaaltähenduste kohta. Järelduste ja üldistuste tegemiseks vajavad need põhjalikumat uurimist.

3. TUUMVERBID VERBIÜHENDITES ASPEKTI VÄLJENDAMAS³

3.1. Sündmusstruktuurist

Universaalsest sündmusstruktuurist lähtudes tajutakse maailmas toimuvaid sündmusi allstruktuuridest koosnevatenä: neil on algus, toimumisprotsess ja lõpp.

Eesti keeles ei ole morfoloogilisi aspekti markereid, aspekti väljendamiseks kasutatakse leksikaal-süntaktilisi vahendeid. Aspekti saab väljendada mh mitme tuumverbiga. Käesolevas osas käsitleme eesti tuumverbe, mis esinevad aspekti tähendustes koos infiniitse või teise finiiitse verbivormiga, märkides sellega tähistatud tegevuse algamist, kestust ja toimumist või lõppemist. Universaalseid sündmusstruktuuri osi väljendavate keeleliste vahendite kasutust on nimetatud vastavalt intseptiivseks, progressiivseks ja terminatiivseks aspektiks.⁴ Järgnevas tabelis on toodud eesti tuumverbide aspektikasutused verbiühendites.

Tabel 1. Tuumverbid verbiühendites aspekti väljendajatenä.

ALGUS (intseptiivne)	KESTUS/ TOIMUMINE (progressiivne)	LÕPP (terminatiivne)
<i>ajama</i>	<i>jääma</i>	<i>olema</i>
<i>jääma</i>	<i>laskma</i>	<i>saama</i>
<i>hakkama</i>	<i>olema</i>	
<i>minema</i>		
<i>tulema</i>		
<i>panema</i>		
<i>võtma</i>		

³ See peatükk põhineb suurel määral Kaja Kähriku ja Ilona Trageli ettekandel "The functions of Estonian core verbs in VV constructions" mis peeti 8. rahvusvahelisel kognitiivse lingvistika konverentsil Logronos, 25.07.2003

⁴ EKGs nimetatakse tegevuse algust ja lõppu väljendavaid verbe faasi-verbideks (EKG II: 20).

Selle jaotuse (vt tabel 1) alusel on lihtne näha, et eesti keele andmed toetavad (ilmselt) universaalselt kehtivat skeemi, mille põhjal sündmuse algus on sündmusstruktuuris kõige esildavam osa – ka eesti keele tuumverbide hulgas on sellel kõige rohkem väljendusvahendeid.

Järgnevas vaatamegi, milliseid eri tüüpi algusi tuumverbid verbiühendites väljendavad, kuidas tuumverbid *jääma*, *laskma* ja *olema* väljendavad sündmuse kestust ning lõpuks verbi *olema* ja partitsiibi ühendeid ajavormides ning *saama* perfektiiivset kasutust terminatiivset aspekti väljendavana.

3.2. Algus

Algusaspekti markeerivana on tabelis 1 loetletud seitse tuumverbi. Alguse tüübi alusel on need jagatud nelja alarühma. *hakkama* väljendab suhteliselt neutraalset intseptiivset aspekti (seda on käsitletud ka tulevikku märkivana, nt Metslang 1997), kausatiivse kaastähendusega algust väljendavad *ajama* ja *panema*, passiivset algust *jääma* ja (eriti elutute agentidega) *minema* ning taotluslikku ehk intentsionaalset algust *minema*, *tulema* ja *võtma*.

3.2.1. Neutraalne algus

Suhteliselt neutraalset algust väljendab *hakkama*, millel tegija omaduste osas piirangud peaaegu puuduvad. Verbiühendites esineb arusaadavatel põhjustel vähem elutuid agente (sest elutud asjad tavaliselt ei tee midagi), neid on näiteks järgmistes kasutustes, milles agent ise on tegevus: *kontsert hakkas*, *loengud hakkasid* jne. Näiterühmas 1 on verbi *hakkama* tavalisi kasutusi *ma*-infinitiiviga tegevuse algamise tähenduses:

- (1)
 - a. Lapsed **hakkavad laulma**.
 - b. Pea **hakkas valutama**.
 - c. **Hakkab sadama**.

hakkama on tunduvalt sagedasem oma sarnase tähendusega algust väljendavast verbist *algama*: *hakkama* on 1000 sagedasema sõna hulgas

43. ja *algama* 215. kohal vastavalt 2178 ja 506 esinemiskorruga (Sagedussõnastik: 154, 156). Korpustest leiab *hakkama* valdavalt ühendites *ma*-infinitiiviga, *algama* sarnaselt koos teise verbiga ühendites ei esine (**algab joosta/jooksma*).

3.2.2. Kausatiivne algus

Kausatiivsus ehk põhjustamine ja algus on väga tihedalt seotud kategooriad. Verbidel *ajama* ja *panema* on eesti keeles kausatiivne kasutus (Kasik 2001), nendega väljendatakse nimelt ka põhjustatava sündmuse võimalikku algamist, näiteks:

(2)

- a. Õpetaja **pani** lapsed **lugema**. (→ Lapsed hakkasid lugema. → Lapsed loevad.)
- b. Ta **ajab** mind **naerma**. (→ Ma hakkam naerma. → Ma naeran.)

Nende verbide kausatiivtähenduse erinevus avaldub põhjustaja ja põhjustatava sündmuse omadustes (neid ei saa alati teineteisega asendada (**Ajasin tule põlema* vrd *Panin tule põlema*) ja kui saab, siis ei väljenda nad sündmust täpselt samast aspektist (vrd nt *Õpetaja ajas lapsed lugema* ja *Õpetaja pani lapsed lugema*)).

panema väljendab rohkem algust kui põhjustamist ühendites kiiret liikumist (3a, vahel ka vastavate deverbaliidega) ja hääle tegemist väljendavate verbidega (3b):

(3)

- a. Sõdurid **panid** **jooksma** (jooksu).
- b. Kus **pani** alles **karjuma**!

panema kausatiivne kaastähendus avaldub siis, kui asendada selle neis lausetes neutraalset algust väljendava verbiga *hakkama*: *Sõdurid hakkasid jooksma*. *Kus hakkas alles karjuma!* *panema*-verbiga lausetes on kujutatavasse situatsiooni kaasatud ka agendiväline põhjus – mingi väline tegur, mis jooksmise ja karjumise esile kutsub. *hakkama* implitseerib sellise põhjuse olemasolu vähem.

3.2.3. Passiivne algus

jääma (peamiselt lihtminevikus) väljendab *ma*-infinitiiviga väljendatud tegevuse algamist näiteks situatsioonis, kus agendil puudub otsene kontroll algava tegevuse üle:

(4)

- a. Ma **jäin magama**.
- b. Kell **jäi seisma**.
- c. õh **jään ootama**. [vast] `juhtub `nii ja: (KÕK)

EKG järgi moodustab *ma*-tegevusnimi verbiga *jääma* tegevuse või protsessi vahetat algust väljendava ahelverbi (*Laps jäi magama*) (EKG II: 258). Selle verbi algusele lähedast tähendust käsitleme ka muutusvervide osas (ptk 4).

Korpuste näidetes oli ülekaalukalt kõige sagedasem ühend *jäi seisma* tähenduses 'peatus':

(5)

- a. Reinuvader **jäi seisma** ja astus sammu sinnapoole, kust hääli oli kostnud. (EKIilu)
- b. Aeg **jäi seisma**. (EKIilu)

Verb *minema* väljendab sama tüüpi algust, eriti kui agent on elutu:

(6)

- a. Peremees seletab siis, et vesi **läks radikas keema**. (TYKK)
- b. Tuli **läheb põlema**.

3.2.4. Intentsionaalne ehk taotluslik algus

Verbid *minema* ja *tulema* väljendavad intentsionaalset algust esikomponendina seriaalkonstruksioonides – kahest-kolmest finiitverbist koosnevate ühendites (Tragel 2003). Ühendi tähendusse lisab taotluslikkust kõigi ühendi verbide finiitsus, mis erinevalt finiidi ja infiniidi ühenditest väljendab agendi tahet ühendi viimase verbiga väljendatud tegevus ellu viia. Näide 7c on kõnekeeles eriti sage ja vähemalt lapsekeeles on see kasutusel ka situatsioonides, mis kõnetatava liikumist ei eelda (*tule* ei ole enam täistähenduslik).

(7)

- a. Ma lähen käin teen suitsu.
- b. Tuleb istub jälle sinu kõrvale.
- c. Tule vaata!

Verbi *võtma* kasutust ühendites *da*-infinitiiviga on kirjeldanud K. Sildvee (2000). Toomas Pauli käsikirjale (*Yhest hääbuvast inhoatiivtarindist*) viidates loetleb ta *võtma* näiteid ühendites *da*-infinitiiviga regilauludes, kus see esineb põhiliselt tähenduses 'algama' (Sildvee 2000: 846). Autor väidab, et ka tänapäeval väljendab *võtma* tarindites *da*-infinitiiviga algust, otsust ja tahet. Lisaks on sellel autori sõnul neis ühendes ka tuleviku tähendus (*Tema paater võetakse parandada*, näide 18, lk 847).

EKSSi käsikirjas on *võtma* seitsmes tähendus 'kavatsema, plaanima, ette võtma, nõuks võtma', näidetena ilukirjanduse kasutusi, nt *Küll võtsid linnud kevadel laulda* (K. Ader), .. *kui keegi võtaks ja puhastaks Vargamäe jõe ära...* (A. H. Tammsaare). Viimane näide on huvipakkuv tüpoloogisest perspektiivist: on leitud, et nn 'take and' -konstruktsioonid väljendavad maailma keeltes tihti agendi tahet, taotluslikkust, ettevõtlikkust (nt Vannebo 2003). *võtma* ja *da*-infinitiiv esinevad samas osalauses kirjakeeles suhteliselt harva, kõnekeelest kogutud üksikute kasutuste põhjal tundub, et eesti keeles väljendatakse lisaks *võtma* ja *V* ühenditele (8b) ka selliste ühenditega (8a) eelkõige tahet ja otsustust:

(8)

- a. Ma võtsin selle raamatu teha.
- b. Võta ja korista see ükskord ära!

3.3. Kestus ja toimumine

Sündmuse toimumist ja kestust väljendavad verbid *olema*, *jääma* ja *laskma*.

Konstruktsioonil [$V_{olema} + V_{mas}$] on progressiivne tähendus: supiini inessiiviga väljendatud tegevus toimub praegu või viidatud ajahetkel) (Metslang 1994).

(9)

- a. Ta on koju **minemas**.
- b. meil on kaks võsukest kes **on**=ää (0.5) ää nii` sama **linnutamas** ja `üks kes **on** '**kohtamas** kuskil `Tartu peal kell neli saab ta kaubamaja ees `kokku.

Selle kategooria kasutuses on siiski piiranguid teisena esinevate verbide ja agendi suhtes (vt Metslang 1994), kuigi näites 9b kasutatakse üsna erilist verbi (*linnutama*).

Verbi *jääma* alguse tähenduses kirjeldasime eelmises osas, siin vaatame, kuidas see märgib *ma*-infinitiiviga väljendatud protsessi toimumist. *jääma* on väga kompleksse struktuuriga verb, mille iseseisevat tähendust on väga raske kirjeldada, on arvatud, et seda polegi. Järgmistes näidetes väljendab *jääma* supiini tegevuse kestmist:

(10)

- a. no=aga ema võib **jääda** sinna majja **elama**=vä. (KÕK)
- b. Minu elu, mu õnne päike, **jää** paistma mu elu üle, rääkisiwad neu roosihuuled tasakeste ja ta langes oma armastatud nooremehe rinnale. (ILU1890\pro0051)

Verbi *laskma* kasutus sündmuse kestmist ja/või toimumist väljendavana on tugevalt seotud selle modaalsete ja kausatiivsete funktsioonidega. Näites 11a kirjeldab kõneleja ootamist negatiivse hinnanguga oodatava suhtes (selles avaldub modaalne komponent), samas on sündmust väljendatud ka selle kestmise aspektist. Sündmuse kestuse aspekti väljendab *laskma* kausaalne imperatiiv ka näites 11b.

(11)

- a. Ta **lasi ennast** kaua **oodata**.
- b. **Lase** valmis kohvijoogil paar minutit **seista!** (EKIaja)

3.4. Lõpp

Terminatiivset aspekti ehk sündmuse lõppemist või lõpetatust väljendatakse verbi *olema* ja *nud-* või *tud-*kesksõnaga, näiteks:

(12)

- a. Kas sul kooli kodutööd **on tehtud**?
- b. Kui kõik **on söönud**, koristage laud ära!

Verbi *saama* ja *tud-*kesksõna (13c) või *da-*infinitiivi ühendeis (13a ja b) väljendab *saama* samuti lõpetatust. Mõlemal juhul on süntaktilisest perspektiivist tegemist passiivse konstruktsiooniga (EKG II: 31). EKSSis on *saama* passiivi tähendus üheteistkümnes, seda on kirjeldatud kõnekeelsena, mis esineb sisult 1. isikut või impersonaali esindavates passiivilausestes (EKSS V kd, 2. vih.: 261).

(13)

- a. **Sain** talt **teada**, et loeng oli ära jäänud.
- b. Noormees **sai kahjustada** radioaktiivse metalli tõttu, .. (EKIaja).
- c. Ülesanded **saavad lahendatud** homseks.

4. TUUMVERBID JA MUUTUMINE

4.1. Muutuse väljendamine eesti keeles

Olukorra muutumine on kognitiivselt üks olulisemaid tähelepanekuid, mida inimene ümbritsevas maailmas teeb. Kõik laused, mille predikaat väljendab sündmust, väljendavad teatud määral muutust. Kui *poiss jooksis üle tee* siis muutus tema asukoht, kui *vili külvati põllule*, siis muutus põld tühjast külvatuks jne. Siin vaadeldakse muutumist siiski kitsamalt: muutumist väljendavateks peetakse väljendeid, mille esmane tähendus on tegevussubjekti (seega mitte alati grammatilise subjekti) mingisuguse omaduse muutumine. Teeme seega vahet omadusel ja tegevusel, kuigi piir nende vahel ei ole üheselt määratav.

Muutusverbe on semantilisest aspektist siiani käsitletud suhteliselt vähe, sinne analüüs põhineb osaliselt Renate Pajusalu ja Ilona Trageli artiklil (vastavalt 1994 ja 2001a) ja Karin Soodla bakalaureusetööl (2003), mõnevõrra kasutatakse ka Irina Danilova ja Olga Vlassova bakalaureusetöid (vastavalt 2001 ja 2002).

Tegevussubjekti omaduse muutumise väljendamiseks on eesti keeles üks põhikonstruktsioon (nominatiivse MUUTUJAGA muutuskonstruktsioon) ja verbide *saama* ja *tulema* puhul veel ka teine, pisut erinevaid implikatsioone võimaldav konstruktsioon (elatiivse MUUTUJAGA muutuskonstruktsioon):

1) nominatiivse MUUTUJAGA muutuskonstruktsioon

[[NP_{nom}] [V_{muutusverb}] [NP_{trans/ AdvP/ NP_{lok}]]}

[[MUUTUJA] [MUUTUSVERB] [MUUTUSE TULEMSEISUND]].

2) elatiivse MUUTUJAGA muutuskonstruktsioon

[[NP_{elat}] [V_{saama/tulema}] [NP_{nom}]]

[[MUUTUJA] [MUUTUSVERB] [MUUTUSE TULEMSEISUND]].

Mõnikord on kõnealustel verbidel muutuse(lähedane) tähendus ka mõnedes teistes konstruktsioonides, kuid need pole prototüüpsed. Kumbki põhikonstruktsioon koosneb kolmest liikmest, neutraalse sõnajärje korral on esimesel kohal MUUTUJA nominatiivis või verbide *saama* ja *tulema* puhul ka elatiivis, sellele järgneb muutusverb *saama*,

jääma, minema, tulema (või *muutama*, mida siinkohal ei käsitleta). Kolmiku viimane liige on muutuse TULEMSEISUND, milleks on konstruksioonis (1) latiiivne seisundimäärus (vt EKG II: 92) kas adverbi või translatiivis (mõnikord ka kohakäändes – LOK) oleva NP kujul, konstruksioonis (2) aga NP nominatiivis. Kõik kolm konstruksiooni põhiliiget on peaaegu kohustuslikud, v.a ilmastikunähtuste muutmise korral, kui tegevussubjekt jääb tihti väljendamata (*läheb vihmale, jääb vaikseks*).

Mõnikord lisanduvad põhiskeemile veel MUUTUSE LÄHTEPUNKT (NP_{elat}) ja/või MUUTUSE VIIS (AdvP), samuti on võimalikud ka aja- ja ruumimäärused, kuid põhikonstruksioon on siiski kolmeliikmeline. Siin vaadeldavate tuumverbide *jääma, saama* ja *minema* kasutamine sellises konstruksioonis on eriti selge konstruksioonitähenduse näide, sest muudes ümbrustes on nendel verbidel teine tähendus. Peale kahe esitatud konstruksiooni on siiski veel piirijuhtumeid, kus on raske tõmmata selget joont muutmise ja samade verbide muude tähenduste vahele, neist lühidalt allpool.

Kuna siinkohal keskendutakse muutuse omadustele, jääb vaatluse alt välja probleem MUUTUJA erinevatest interpretatsioonidest. Näiteks lauses *Konspektid lähevad iga aastaga paksemaks* ei tea me ilma kontekstita, kas jutt on füüsiliselt samadest konspektidest või on igal aastal uued, paksemad konspektid (vt Sweetser 1997).

Eesti keele omapäraks on viie erineva verbi (*muutama* ja tuumverbid *jääma, saama, minema* ja *tulema*) kasutamine erinevate muutus-situatsioonide kirjeldamiseks, millele muidugi lisandub veel suur hulk tuletatud muutusverbe (*haigestuma, tervenema, salenema* jne, translatiivsete tuletiste kohta vt näit Kasik 1996: 70–76). Võrdluseks: inglise, vene ja soome keeles on ilmselt ainult kaks sellist verbi, millest üks vastab enam-vähem eesti verbile *muutama* ja teine katab kõik kolm tuumverbi (ingl. *change* ja *become*, vene *превратиться* ja *стать*, soome *muuttua* ja *tulla*, mõnikord siiski ka *käydä*). Seega on eesti keele puhul ka kontrastiivselt väga huvitav probleem see, milliste parameetrite alusel muutusverbe valitakse.

Tüüpiliselt võib muutumine toimuda kahes suunas, mida võib tinglikult nimetada skaala positiivseks ja negatiivseks otsaks. Positiivsus ja negatiivsus võivad väljenduda erinevates vastandpaarides, mis on üldistatult taandatavad kolmele muutuse tüübi valdkonnale:

- 1) MUUTUJA suurus või kogus (suurenema – vähenema, ka täituma – tühjenema);
- 2) MUUTUJA aktiivsus (aktiivsem – passiivsem), mis võib seisneda jõupingutuste tegemises või ka näiteks psüühilises erutusseisundis kui vastandis normile või rahulikkusele;
- 3) kõneleja või kollektiivi hinnang muutusele (paranema – halvenema).

Miks need kolm valdkonda just sellisel viisil sarnaselt käituvad võiks põhjendada näiteks Lakoffi – Johnsoni metafoorteooria valguses järgnevalt: kognitiivselt oluline orientatsiooni kujundskeem ÜLEVAL-ALL annab (osaliselt metonüümiliselt motiveeritud) metafoorseid laiendusi kõigile kolmele valdkonnale. On hästi tuntud ja paljude keelte põhjal kirjeldatud, et 1) PALJU ON ÜLEVAL, VÄHE ON ALL, 2) AKTIIVNE ON ÜLEVAL, PASSIIVNE ON ALL ja 3) HEA ON ÜLEVAL, HALB ON ALL (vt nt Barcelona 2000). Nõnda on kõik kolm kõne all olevat valdkonda sama orientatsiooniga ja seega kuuluvad üsna loogiliselt samale skaalale.

4.2. jääma

Verbil *jääma* on eesti keeles vähemalt kaks põhitähendust – ‘püsima’ ja ‘muutama’ mis on teineteisele vastandlikud ja tunduvad esmahetkel ebaloogilise polüseemiajuhtumina. Ilma kontekstita lause on tihti kahe-tähenduslik: kui keegi *jäi haigeks, norgu* või *nõrgaks*, ei tea me tegelikult, kas ta selliseks muutus või sellisena püsis. Näib siiski, et ilma kontekstita peetakse loetletud predikaate siiski muutumise, mitte püsimise väljendajateks.

See, et eespool loetletud muutuse tüübi valdkonnad (vt ptk 4.1.) ka keelekasutuses sarnaselt käituvad ega ole seega vaid filosoofilis-loogilise järelduse tulemus, näitab verbi *jääma* kasutus muutusverbina: *jääma* väljendab selliseid muutusi, milles muutuja liigub muutuse skaalal negatiivse pooluse poole ükskõik millises kolmest loetletud valdkonnast (kas vähenemise, passiivsuse või hinnanguliselt halva poole). Tüüpiliselt jäävad elusolendid *haigeks, purju, rasedaks, vanaks, nõrgaks, norgu, vait, rahulikuks* jne; elutute aga *tühjaks, väikseks, nõrgaks, lühikeseks*. Elutute entiteetide puhul on muutus ise tegelikult toimunud võrreldes mõne elusaga, näiteks kui *kleit jääb väikseks* ja *voodi lühikeseks*, on tõenäoliselt tegelikult muutunud hoopis inimene.

Muutuse tüübi valdkonnad võivad küll ka huvitaval viisil kombineeruda, näites 1 jääb ema *tõsiseks*, mis on ühelt poolt passiivsem

seisund (võrreldes rõõmsaks muutumisega), teiselt poolt ka tihti hinnanguliselt negatiivne, sest just tõsine inimene võib olla pahane või vihane. Ja lõpuks võib veel näha metonüümilist seost tõsiduse ja väiksuse vahel, sest tõsine inimene on visuaalselt endassetõmbunud ja “võtab vähem ruumi”

(1)⁵

Isa vaatas minu poole, siis jälle ema poole, kes oli väga tõsiseks jäänud.

Mõnikord on muutumise tüüpide valdkonnad üksteisega vastuolus. Näites 2 räägitakse uhkustades kui positiivsest asjast, et *laps jääb rahulikuks*.

(2)

Paljud naised ja mehed kuulutasid uhkusega: “Minuga jääb iga nuttev laps kohe rahulikuks!”

Karin Soodla bakalaureusetöös (2003) ja EKSSis esitatud näidete põhjal võib väita, et hinnanguvaldkond on muutusverbide kasutamisel ilmselt sekundaarne, sest sama asi võib olla erinevatest seisukohtadest hinnanguliselt nii positiivne kui negatiivne ja see kriteerium on liiga pragmaatiline, et seda järjekindlalt muutusverbide valikul kasutada.

Problemaatiline on ka inimese tervislike seisundite liigitus vastavalt muutuse laadile. Inimene võib jääda *haigeks, rasedaks, purju*. Haigus on küll igas mõttes negatiivne, aga rasedus ja purjusolek? Tuleb vist möönda, et selles muutuste tähendusväljas on *jääma*-ühendid kinnistunud ja igal üksikul juhtumil ei ole võimalik täielikku loogilist seletust leida.

jääma esineb küllaltki tihti muutusverbina ka lausetes, milles muutuse tulemseisund on illatiivis (*jäi leetritesse, unustusse*) või allatiivis (*jäi pensionile, haiguslehele*), mõnikord on need vormid ka vaieldavad selles suhtes, kas nad sõnaliigi poolest on nimisõnad või adverbid (*suu jäi lukku*).

Muutuse piirialadele jäävad verbi *jääma* kasutused koos *ma*-infinitiiviga, kus pole tegemist prototüüpse muutusega, sest grammatiline subjekt pigem sooritab mingi tegevuse kui muutub. Siiski on ka siin näha *jääma* muutuse tähenduse selget mõju: subjekti tegevused, mida väljendatakse konstruktsiooniga [V_{jääma}] [V_{ma-inf}], on pigem passiivset

⁵ Selles peatükis on näidetena kasutatud Karin Soodla bakalaureusetöös leitud eesti kirjakeele korpuse näiteid, mõned neist on lühendatud.

laadi, sest subjekti füüsiline aktiivsus väheneb. Nii on võimalik jääda *magama, seisma, vahtima, kuulatama, molutama* jne, kusjuures need konstruktsioonid on kahetähenduslikud ja ilma kontekstita pole teada, kas tegemist on olukorra muutumisega või püsimisega (täpsemalt vt ptk 3.2.3). Kui aga keegi või miski jääb *tantsima, hüppama, lobisema* või *kaklema*, siis on selge, et tegemist on olukorra püsimise mitte muutumisega, sest aktiivse tegevuse puhul pole muutuse-interpretatsioon *jääma* puhul võimalik.

Muutuse negatiivsus *jääma* puhul on näha ka sellistes konstruktsioonides nagu *ilma jääma* ja *jääma* + [V_{meta} /NP_{abess}], näiteks väljendites *jäi rahast ilma, jäi rahata, jäi rahastamata*.

4.3. saama

Verbi *saama* üks olulisi tähendusi on muutumise väljendamine, kusjuures ta esineb nii nominatiivse kui elatiivse muutujaga muutuskonstruktsioonis (vt 4.1). Tüüpiline *saama* kasutusala muutusverbina on elusolendi aktiivse, sihipärase tegevuse tulemusel saavutatud muutuse väljendamine. Muutuja aktiivsuse kaudu on muutustähendus tihedalt seotud verbi *saama* õnnestumise modaaltähendusega, mille puhul esitatakse subjekti suutlikkust mingi takistus ületada (vt ka ptk 2.4). Vaatleme kõigepealt kahe konstruktsiooni olulisi erinevusi MUUTUJA aktiivse muutumise puhul. Näites 3 (a–f) on esitatud testlauseid, mis illustreerivad *saama* erinevaid kasutusvõimalusi. Nagu nendest näha on, on elatiivse muutujaga konstruktsiooni võimalikkus kaheldav adjektiivselt väljendatud TULEMSEISUNDI puhul (3b). Teiselt poolt on nominatiivse MUUTUJAGA konstruktsioonil semantiline piirang, nimelt ei saa seda tüüpiliselt kasutada siis, kui toimunud muutust ei interpreteerita MUUTUJA aktiivse sihikindla tegevuse tulemuseks, nagu näiteks kurjategijaks saamine (3e).

(3)

- a. Tüdruk **sai** kuulsaks.
- b. ?Tüdrukust **sai** kuulus.
- c. Poiss **sai** arstiks.
- d. Poisist **sai** arst.
- e. ?Poiss **sai** kurjategijaks.
- f. Poisist **sai** kurjategija.

Mõnikord, eriti adjektiivse TULEMSEISUNDI puhul, näib aktiivsuse kriiteriumist olulisem olevat positiivne hinnang muutusele, sest kuulsaks võib ju saada ka tahtmatult. Samuti on vist pisut liiga spekulatiivne seletada aktiivsusega seda, et saadakse *terveks, kaineks, suureks*.

Elutute muutujate puhul ei ole aktiivne tegutsemine muidugi formaalselt võttes võimalik, kuid tõenäoliselt saab aktiivsusega siiski seletada selliseid juhtumeid, milles elutu entiteedi muutus on põhjustatud elusolendi aktiivsest tegutsemisest, näiteks nagu näites 4.

(4)

- a. Tookordne mõte **saigi teoks**.
- b. Neist motiividest **said** Betti Alveri hilisema luule jaoks **kõige tähtsamaks** kompromissitu tõetaotlus, ausus ja eetiline julgus.
- c. Seal sai **selgeks**, millest kirjutada on mõtet ja millest kirjutada pole mõtet.

Üks sageli väljendatavaid muutusi on *valmis saamine*, selle verbivaliku üheks seletuseks võiks ehk samuti olla see, et enamasti saab miski valmis tänu inimese tegevusele. Samas saavad aga valmis ka vili põllul ja marjad põõsal, pisut teisel viisil kartulid potis. Üks võimalus on seletada neid juhtumeid positiivsusega kõige laiemas tähenduses, mis haarab endasse nii aktiivsuse, suurenemise kui hinnangulise positiivsuse. Selliselt määratletud positiivsusega saaks seletada *saama* kasutamist inimese vanuse muutuse väljendamisel (*Poiss sai viieaastaseks* vrd negatiivne hinnang lauses *Ta on vanaks jäänud*). Võiksime siis öelda, et *saama* väljendab nominatiivse muutujaga konstruktsioonis muutusi, mis on pigem positiivsed, samas konstruktsioonis *jääma* aga neid muutusi, mis on pigem negatiivsed.

Ka mõned muud *saama* konstruktsioonid omavad muutumise tähendust (*mehed said raskesti haavata, olime teel külmetada saanud*), kuid nad ei ole nii tüüpilised kui eelpool vaadeldud konstruktsioonid.

Kuidas aga seletada seda, miks *saadakse* (mitte ei *jääda*) *märjaks* ja *mustaks*, kuigi see on harva positiivne või aktiivne muutus? Ei jäägi vist muud, kuid tõdeda, et kõiki *saama* kasutusi praeguste teadmiste juures ei ole võimalik seletada. Alati jääb ka võimalus, et nad on valmis konstruktsioonidena tulnud näiteks saksa keelest, mille põhilist muutusverbi *werden* tõlgitakse eesti keelde just verbiga *saama*. Lähemat valgust *saama* fenomenile võiks heita vana kirjakeele kasutuste uurimine.

4.4. *minema*

minema üks tähendusi on samuti muutus, eelkõige kui tegemist on ühega järgnevatest nähtustest.

I. Elusolendi (või elusolendi kehaosa) psüühilise või füüsilise oleku muutus, enamasti erutusseisundi suunas, mis toimub tahtmatult, v.a haiguslikud ja haiguselaadsed seisundid, mille puhul kasutatakse verbi *jääma* (näited 5a–d).

(5)

- a. Ta **läks** närvi, ähmi, punaseks, krampi, hoogu, pabinasse.
- b. Kõht **läks** tühjaks.
- c. Süda **läks** pehmeks.
- d. Kala küljed **läksid** heledamaks.

II. Elutu entiteedi (eriti tihti ilmastikunähtuste) “iseeneslik” muutus, st kui muutuja ise midagi selle muutuse tekkimiseks ei ole teinud (6a–c), selles rühmas võib olla ka leksikaalselt väljendamatat muutujaga lauseid (6d).

(6)

- a. Taevas **läks** pilve, ilm **läks** soojemaks/külmemaks.
- b. Vesi **läks** kuumaks/soojaks/külmaks.
- c. Elu **läks** raskemaks/kergemaks.
- d. **Läheb** pimedaks/valgeks/soojaks jne.

III. Elutu entiteedi suurenev muutus, kui vähenemist väljendatakse verbiga *jääma*, eriti kui tulemseisund on *tugevamaks* (*jääma* puhul seega *nõrgemaks*) (näited 7a ja b).

(7)

- a. Vihm **läks** tugevamaks. – Vihm **jäi** nõrgemaks.
- b. Lärm **läks** tugevamaks. – Lärm **jäi** nõrgemaks.

Ka *minema* lubab muutuse tähenduses mitte ainult translatiivse, vaid ka näiteks allatiivse TULEMSEISUNDIGA konstruktsiooni (*ilm läheb soojale, nagu läheb naerule, läheb tuisule*), nagu ka teine muutuse tähenduses kasutatav liikumisverb *tulema* (vt allpool).

minema on ainuke muutusverbidest, mis võib ka *ma*-infinitiiviga kombineerudes omada selget muutumise tähendust (*karv läheb läikima*,

läks põlema). Ka *jääma* ja *saama* esinevad tihti koos *ma*-infinitiiviga, kuid nende kombinatsioonide puhul on pigem tegemist uue sündmuse algusega (*jäi magama, jäi seisma*; vt ptk 3.2.3) või modaalse õnnestumise tähendusega (*sai liikuma, sai kõnelema*; vt ptk 2.4).

Teatud mõttes on *minema* kolmest vaadeldud verbist kõige selgem muutumise tähendusega verb, sest just *minema* on tihti asendatav verbiga muutuma, verbid *jääma* ja *saama* aga üldiselt mitte.

4.5. tulema

tulema muutustähendus ei ole nii sage kui muudel mainitud muutusverbidel, kuid siiski esineb mõningaid kontekste, milles see on olemas. Need laused esindavad nominatiivse MUUTUJAGA muutuskonstruktsiooni, kusjuures TULEMSEISUND on tavaliselt allatiivis, aga mõnikord siiski ka translatiivis:

(8) [Näited EKSSist]

- a. Haige **tuli** teadvusele/meelemärgusele.
- b. **Tule** mõistusele!
- c. Opositsioon **tuli** võimule.
- d. Pettus **tuli** avalikuks.

Elatiivse muutujaga konstruktsioon realiseerub samuti mõnikord koos verbiga *tulema* muutustähenduses, nagu näites 9a–c.

(9)

- a. Temast **ei tule** uurijat.
- b. Sellest **tuleb** veel suur jama.
- c. Minust **ei tule** head perenaist.

tulema muutustähendus on ilmselt motiveeritud selle deiktalise liikumise tähendusest (vt ptk 5), tulemseisundit nähakse siin deiktalise nullpunkina, mille poole muutus on suunatud.

4.6. Kokkuvõtteks muutusverbidest

jääma, saama, minema ja *tulema* on muutumise tähenduses väga tugevasti konstruktsioonis kinni, see tähendab et nad saavad oma muutumistähenduse ainult teatud ümbrustes ja ka lubavad enda ümber ainult teatud sõnu ja väljendeid. Materjali vaadates tundub tihti, et mingit seaduspärasust polegi ja näiteks eesti keele võõrkeelena õppijale tuleks lihtsalt anda loend sõnu, mis esinevad iga vaadeldud verbiga. Tegelikult emakeelsel kõnelejal siiski on mingi semantiline eristus nende verbide vahel, kuigi harva õnnestub teha kolme lauset, mis erineksid üksteisest ainult muutusverbi poolest. Üks võimalik kolmik on toodud näites 10a-c, nende lausete vahel tunnetame teatud erinevust. Lause 10a väljendab Mari seisundi muutust passiivsuse suunas, 10b Mari seisundi muutust positiivses suunas, 10c on aga passiivsuse ja positiivsuse suhtes neutraalne.

(10)

- a. Mari **jäi** pensionile.
- b. Mari **sai** pensionile.
- c. Mari **läks** pensionile.

Rohkem on võimalik luua paare, mis erinevad üksteisest muutusverbi poolest. 11a ja c on tavalised, neutraalsed väljendid, mis on tõenäoliselt motiveeritud (tänapäeval küll vanaaegsena tunduvast) teadmisesest, et kõhnumine on haigusega seotud ja paksenemine toimub iseenesest. 11b ja d aga rõhutavad just muutuja jõupingutusi kehakaalu muutmisel.

(11)

- a. Tüdruk **jäi** kõhnaks.
- b. Tüdruk **sai** kõhnaks.
- c. Tüdruk **läks** paksuks.
- d. Tüdruk **sai** paksuks.

Samas ei saa muidugi eitada, et on ka selliseid paare, mille puhul muutusverbi vahetamine ei muuda tähendust üldse, näiteks võib vihaseks saada või *minna*. Nendel juhtudel aga pole erinevad interpretatsioonid võimalikud lihtsalt seetõttu, et vihaseks ei olegi võimalik saada aktiivse jõupingutuse tulemusel ja seetõttu ei saa ka *vihaseks saamist* kuidagi aktiivseks tõlgendada.

Tunnistades paljude erandite olemasolu võib siiski põhiprintsiibina väita, et *jääma* on (igasuguse) negatiivse, *saama* (aktiivsusest ja hinnanguliselt) positiivse ja *minema* elusolendi puhul erutusseisundi, eluta olendi puhul (koguselt) positiivse muutumise väljendaja. *tulema* on aga muutusverbina suhteliselt harvem ja on pigem motiveeritud deiktilise liikumise tähendusest kui negatiivse-positiivse skaalast.

5. TUUMVERBID JA DEIKSIS

5.1. Verbid ja deiksis

Deiktulisteks verbideks on peetud selliseid liikumisverbe, mille kasutus ja interpretatsioon sõltub ruumilisest lausumiskontekstist (vt nt Fillmore 1997). Omaette teoreetiline probleem on selles, et deiksis on tüüpiliselt referentsiaalne kategooria, see tähendab, et deiktikud viitavad millelegi reaalsuses. Verb on aga oma põhiolemuselt mittereferentsiaalne. Siiski on olemas verbe, mille tähenduses eksisteerib deiktiline komponent (deiktulistest, õieti *indeksikaalsetest* predikaatidest vt nt Heal 1997).

Deiktulisteks verbideks võiks pidada eesti tuumverbidest *tulema*, *minema*, *tooma* ja *viima*, neist kaks esimest on väga sagedased ja neid on kirjeldatud ka muudes selle raamatu peatükkides (näiteks muutumise tähenduses peatükis 4), kaks viimast nii sagedased aga pole ja nende tähenduski on kompaktsem.

Deiktulistest verbidest on eesti keeles varem kirjutanud Huno Rätsep (1971, vt ka Pajusalu 1999: 32). Rätsep eristab nende verbidega väljendatud situatsioonides muude hulgas järgmised semantilised rollid: LIKUJA (*minema* ja *tulema* puhul) või KANDJA (*viima* ja *tooma* puhul); liikumise LÄHTEPUNKT ja LÖPP-PUNKT ning teate VASTUVÕTMISE KOHT. Põhiline deiktiline opositsioon nende verbide vahel on Rätsepa (1971) järgi selles, et *tulema* ja *tooma* puhul on liikumise või kandmise sihtpunkt ruumis sõnumi vastuvõtmise kohaga sama, *minema* ja *viima* puhul aga erinev.

Siinne käsitus põhineb TÜ suulise kõne korpuse argivestlustest kogutud näidetel ja püüab arvesse võtta ka selliseid deiktiliste verbide deiktiliselt tõlgendatavaid kasutusi, mis ei tähistata füüsilist liikumist.

5.2. *minema* ja *tulema*

tulema väljendab liikumisverbina grammatilise subjekti liikumist deiktilise nullpunkti poole ja vastandub selles mõttes verbile *minema*, mis väljendab kaugenemist sellest nullpunktist. Nullpunkt võib olla

määratud kõnelemiskohaga näiteks kui kutsutakse *tule lähemale!* või keelatakse *ära siia tule!* (1) või ka laiemalt kõneleja ümbrusena (*siin*) vastanduses mingi muu ruumiga (*seal*) nagu näites 2. Tihti esinevad *tulema* ja *minema* reaalses keelekasutuses lähestikku ja markeerivad koos demonstratiividega kogu deiktilist tausta. Näites 1 on see taust konkreetse kõnelemissituatsiooni ruum (demonstratiividest loovad deiktilist tausta *siia* ja *sinna*), näites 2 aga kujutletav ruum, mille kaugemat piirkonda markeerivad sõnad *koosolekud/nõukogud* (kus kõneleja ei käi) ja demonstratiivid *seal* ja *sinna*. Lähem on näites 2 õieti kogu muu kõneleja ümber olev ruum (mis selles näites on ebamäärasem ka seetõttu, et vastav demonstratiiv puudub).

(1)

T: ei=ää=siia kitsa koha=päle **tule**, (.) hõi (1.0) **mine** sinna (---) (vahele) [(-)]

(2) [B refereerib irooniliselt oma õpetajat]

B: @ kui] mina seal nõukogust **tulin**, @ > > onju mingi nimodi=et=sinna < nõukogusse ma nüüd varsti **lähen** onju, koosolekud ja kõik mis tal on.

Pisut teisel viisil on kõnelemiskoht deiktiliseks nullpunktiks ilmastikunähtuste kirjeldamisel (*tuleb lund/vihma*), kuid sõna-sõnalt võttes sademed tõesti tulevad inimeste juurde.

Nullpunkt võib olla määratud ka narratiivi toimumise kohaga (siirdumist kõnelemise aegruumist narratiivi omasse on nimetatud ka deiktiliseks projektsiooniks, vt Tirkkonen 2001). Näites 3 räägib kõneleja preesensis iseenda varasemast liikumisest Raekoja platsil ja sellest, et talle *tulevad vastu* kaks noormeest, noormehed liiguvad jutustuse ruumis kõneleja poole.

(3)

me kõnnime onju seal Raekojaplatsis. (1.0) ja=mingid mingid kaks noormeest **tulevad** vastu onju. üks oli jumala kena. (0.8)

tulema mitme inimese koosliikumise korral tähendab seda, et kõne all olevad inimesed lähenevad üksteisele. Küsimusega *Kas sa tuled kontserdile?* edastatakse ka teade, et kõneleja ise kavatseb sellele kontserdile minna. Verbi *minema* puhul ei saa siiski kõneleja enda kohta midagi järeldada, sest küsimusest *Kas sa lähed kontserdile?* ei ole võimalik järeldada, et kõneleja ise sinna ei lähe. Näites 4 kutsub

kõneleja kõigepealt vestluspartneri endaga kaasa Tallinna (verbivalik on ainuke, mis selles näites osutab, et ka kõneleja ise Tallinna minna kavatseb) ja siis tahetakse *minna* koos sauna (verbivalik näitab, et kõnelejal ei ole plaanis üksi Mardi juurde minna, vaid et ta planeerib enda ja kuulaja koosliikumist, mille puhul kõne all olevate inimeste vaheline distants püsib sama ja neid vaadeldakse ühe üksusena; *lähme* on ka väga tavaline ettepaneku signaliseerija).

(4) [tegemist ei ole telefonivestlusega]

L: [KULE] MARILI, (0.5) **tule** Tallinna ja **lähme** Mardi juurde sauna. (.)

Näites 5 ridadel 3, 6 ja 7 räägitakse abikaasadest, kes *tulevad* koju. Interpreteerimisvõimalusi on vähemalt kaks: kõigepealt võime oletada, et selle narratiivi ruumiline nullpunkt on kõnealuses kodus, teiselt poolt aga kaks jutustuse seisukohast olulist inimest lähenevad üksteisele ja narratiivi ruum aheneb. Ruumi "kokkutõmbumine" on üks võimalikke interpretatsioone verbi *tulema* deiktilisele tähendusosale.

(5) [räägitud sellest, kuidas abikaasad on pikalt mõelnud osta triikimislauda]

1 kuskil ei ole. (.) mõtlevad=ja mõtlevad=ja kumbki ei olnud nõus sooritama

2 seda ostu.=t noh õutselt tüütu. (.) ja neil on maja kõrval majatarvete

3 pood=ja, Kailekas oli ükspäev=sis töölt **tulnud**=ja mõelnud ah aitab

4 naljast=et, pesu pestud vaja triikimislauda osta. (.) [ja oli kahte sorti,] (.)

[---]

5 T: suuri ja väikeseid. suuri oli viimane. ostis siis viimase suure

6 triikimislauda, (.) **tuli** koju, oli lõpp õnnes, pakkis lahti, pani üles, ja viie minuti

7 pärast **tuleb** Peep koju, (.) \$ kaenlas väike triikimislauda. [höhh]

8 R: [[[naerab]]]

9 T: sest muud ei olnud. \$

10 ((üldine naer))

11 T: \$ ja siis nad viisidki selle väiksema tagasi

Kui inimene kõneleb oma kehast, on nullpunkt kas üleval (*sipelgad tulevad mööda jalga üles*) või tihti ka tähelepanu kese, näiteks kui *juuksed tulevad peast ära*, siis nad ju õieti "lähevad" inimese juurest, *tulemine* on interpreteeritav kui tähelepanu keskmesse tulemine.

Ruumilise ja abstraktse liikumise üleminekuvaladele jäävad väljendid *tuleb kallale, teade tuleb, tuleb välja raskest olukorrast* jne. Ka mateemaatiliste tehete valdkonnas kasutatav (*kokku*) *tulema* on motiveeritud lähenemisega, sest kokkuliidetavad moodustavad ühe terviku – summa, nagu näites 6.

(6) [arvutatakse kokku toiduainete maksumust]

1 T: \$ a=mis sisu maksab. (0.5) pane sisu kokku=ja \$

2 K: noh (0.5) a=mis=seal=**tuleb** Nutella **tuleb** (0.5) kümme (1.2)

3 T: kaks[kend maksab]

Abstraktsemates valdkondades väljendab *tulema* mitmesuguseid kognitiivseid protsesse, mille deiktiline komponent on tõlgendatav metafoorselt mentaalse lähenemisena mingile kõnealusele abstraktsel entiteedile. Mõned kontekstid on niivõrd kinnistunud, et *minema*-verbi neis kasutada ei saakski, näiteks *meelde tulema* ja *millegi peale tulema* (ei ole võimalik **meelde minema* ega **millegi peale minema* taipamise tähenduses) väljendavad isiku mentaalse maailma lähenemist mingile propositsioonile, vastandina näiteks *meelest ära minema*. Grammatilised konstruktsioonid võivad neil juhtudel siiski olla täiesti erinevad, isik on ühel juhul väljendatud omajaadverbialiga (*Mulle tuli üks asi meelde*), teisel juhul aga subjektiga (*Ma tulin selle peale*). Eestikeelne maailmapilt näeb ka vestlusteemat lähenevat (*juttu tuleb sellest, et...*). Sellistel abstraktsetel “tulemistel” põhineb ilmselt ka *tulema* muutustähenduse olemasolu (näiteks *tuleb teadvusele*, vt ptk 4).

Ruumiline lähenemine on tõenäoliselt ka *tulema* tulevikutähenduse (liikuva aja metafoori kaudu *tuleb* aeg meile vastu, vt Veismann 2001, näiteks *Homme tuleb ilus ilm*) ja sealt edasi modaaltähenduse (*See tuleb homseks ära teha*) tekkimise motivatsiooniks.

minema deiktilisi tähendusi vaatlesime eespool (näited 1, 2, 4). *minema* on aga sageli deiktiliselt neutraalne ja tähendab liikumist mis tahes suunas, mis tahes viisil. Tüüpiliselt on *minema* puhul väljendatud siiski mingi sihtpunkt (*Lähen poodi*), aga see võib ka puududa (*Lähen mööda tänavat*). Peale *tulema* on teine *minema*-verbiga opositsioonis olev verb *käima*, mille tähendusse kuulub edasi-tagasi liikumine (*Käin poes*).

minema liikumise tähendus annab palju metafoorseid laiendusi. Sihtpunktita liikumise tähendus annab laienduse ajalise kestvuse valdkonda (*Kui palju aega läks? Aeg läks kiiresti*), sihtpunktiga liikumise

tähendus aga laiendusi paljudele üleminekusituatsioonidele, mis on ruumiliste liikumiste ja seisundimuutuste vahepeal ja moodustavad sujuva ülemineku *minema* liikumistähenduselt muutumistähendusele. Nii võib näiteks *kala minna õnge* peaaegu sõna-sõnaliselt (siinkohal ei keskenduta käändevormide metafoorsusele), rahvahulk *läheb aga õnge* juba metafoorselt ja seda võiks käsitleda rahvahulga meeleseisundi muutumisena (vt näide 7).

(7)

T: neid viskiklaase ja kõiki neid aga nad olid seal hirmkallid aga nüüd oli kümme p(h)rotsenti alla innatud ja nüüd kõik=õ ostsid.

E: siin veel rahvas **läheb** õnge siis [selle selle]

minemine võib olla ka ruumilise minemise ja millegi alguse ülemineku-alal, nagu näites 8, kus minemine tähendab küll ka ruumilist liikumist õppimise kohta, põhiliselt aga siiski regulaarse tegevuse algust (samuti *tööle minema*, *elama minema* jne, vt ptk 3.2.3 ja 3.2.4). Samuti pigem tegevuse alguse ja liikumise (ja ehk mõnevõrra ka dünaamilise modaalsuse) koostähendusena on interpreteeritav näide 9, milles müüja *ei lähe* ostjale abi pakkuma (real I) ega ostja müüjat häirima (ridadel 6, 7).

(8)

B: >a `mis=ta tegi< kas ta **läks** `laulmist õppima >või ei `tema ei [**läinud** või<.]

A: [e:i], ei **läinud**.

(9) [räägitakse sellest, et müüja ei taha ostjat raamatupoes häirida]

1 KT: =inimene noh > hea küll ma **ei lähe** teda segama \$ siis kui ta juba loeb

2 ega ma ei saa teda aidata lugeda eks < \$ hee aga noh (.) nii alguses kui ta nagu

3 otsib=või (.) > a ta on ise segaduses alles ta ei tea ka täpselt, mida ta nagu

4 tahab=ja < (-) ta tahab alles mingit pilti luua ja=ja üldse ja=noh

5 MS: ja ise ka näiteks kui poodi **lähed** sis=mõtled=et (.) noh=et (.) > mis ma nagu **lähen** segama, või tüütama, ((distantseeruvalt, tasakaalukalt))

7 või=kuidagi=niimodi < * sihukeselt suhtuda, et nüüd **ei lähe** * nimodi

8 küsima=ja=ega (.)

5.3. viima ja tooma

viima ja *tooma* tähendavad füüsilise liikumise valdkonnas prototüüpselt subjekti liikumist nii, et ta kannab mingit entiteeti ühest kohast teise. *tooma* on seejuures entiteedi lähendamine deiktilisele nullpunktile, *viima* aga selle kaugendamine nullpunktist (või nullpunkti suhtes neutraalne). Selles mõttes on *viima* ja *tooma* sümmeetrilised verbidega *minema* ja *tulema*. Kui koju üldiselt tullakse (vt 5), siis samas mõttes sinna ka tuuakse asju (näide 10). Ja vastupidi: kodust minnakse ja viiakse, eespool näites 5 real 11 viiakse poodi tagasi triikimislaud.

(10)

M: [(---)] oleks pidanud veel midagi head ostma=aga.

L: oleks muidugi pidanud. (1.0)

M: ega ma ka=ju=i teadnud. pärast on seesama fenomen toimimas=et sina ostad neidsamu asju mida minagi **toon**. (.)

Füüsilise entiteedi kandmine ühest punktist teise ongi ilmselt *viima* ja *tooma* prototüüpne tähendus, kusjuures toomise korral kantav entiteet läheneb deiktilisele nullpunktile. Kuid viia ja tuua võib ka vähem prototüüpselt, näites 11 ei mõelda niivõrd millegi kandmist kui seda, et kellegi tegevuse tulemusel kadus objekt selle omanikult, näites 12 aga seda, et toomise tulemusel see liigub kõnesoleva omaniku valdusse. Üldse on *viima* ja *tooma* puhul peale koha eriti oluline ka toodava/viidava entiteedi VALDAJA, kes ongi sageli nii ruumiliseks kui isikuliseks nullpunktiks. Seejuures on toomise puhul VALDAJA see, kes toomise kaudu entiteedi saab (näites 12 müüja), viimise puhul aga see, kes sellest ilma jääb (*tal* näites 11).

(11)

lahti muukida. (0.5) `süda päeval keset `Toila tal on enne seda (.)

post`kontorit Toilamõisa küla vahel. (0.5) `käidi `sies, (.) muugiti **viidi** tal=see `pukk`püss minema=ja=mis tal veel

(12)

M: sada=kaksteist (krooni.) (11.0) ((ostja otsib raha))

O: ma=län **toon** raha juurde. (2.0) nii. (0.5) viiskend kuuskend seitseend < kaheksagend, > (1.0) õheksakümmend. < õheksagend `kaks, > ja ma jään praegu võlgu

Mõnikord on viimise ja toomise tähenduses oluline mitte kandmine, vaid pigem siirdamine. Näites 13 võiks *viia* sünonüümiks olla pigem *asukohta muuta*, mis näitab, et viimine ei pruugi olla objekti kandmine, vaid ka selle asukoha muutmine muul viisil.

(13)

K: (2.0) kule köök on väike. (0.8)

E: \$ on küll jah. \$ (.)

K: tuleb see maha see sahver maha lõhkuda=ja (1.8) sinnapoole *viia* kõik.

Samuti asukoha muutmisena võib tõlgendada näiteks lauset *ta viidi reanimatsiooni* või *sa pead ta lasteaiast ära tooma*, neil juhtudel võib toomine ja viimine toimuda ka mingi liiklusvahendiga. *Viia*/tuua võib ka nii, et objekt liigub täiesti omal jõul, kuid *viija*/tooja kontrollib teda, näiteks võib *koera jalutama viialtuua*. Ka liiklusvahendeid võib *viia*/tuua, kuigi neid ei kanta, vaid juhitakse (*peame auto parklasse viialtooma*). Liikumise kontrollimise kaudu võib tähendus olla laienenud ka sellistele olukordadele, kus grammatiline subjekt on ise üldse liikumisvõimetu, näiteks *tee viib üle välja* (vaatepunkt on võimaliku liikumise algpunktis) või *see tee toob su otse kohale* (vaatepunkt on võimaliku liikumise sihtpunktis). Viimastele juhtumitele on küll ka teine seletus: G. Lakoff on eristanud 0-dimensioonilise trajektoori (*Sam läks mäe tippu*) ja 1-dimensioonilise trajektoori (*Tee läks mäe tippu*), neist teine on loomulik kujundskeemiline transformatsioon, sest tajudes pidevalt liikuvat objekti, võime me oma meeles jälgida rada, millel see kulgeb (Lakoff 1987: 442). Seda on nimetatud ka subjektiivseks või fiktiivseks liikumiseks.

Objekti asukoha muutmisest on *viima* ja *tooma* tähendus laienenud ka abstraktsematele valdkondadele, kus asukohta muutev objekt ei ole füüsiline ese, näiteks ilmastiku kirjeldamisel väidetakse sageli, et *madalrõhk toob vihma*. Ka võidakse öelda, et *väed viiakse rindelt ära*. Näites 14 on tooja aga abstraktne seisund ja see on pigem tõlgendatav põhjustamisena: *viletsus põhjustab kannatlikkuse*, *kannatlikkus põhjustab läbikatsutuse*, *läbikatsutus põhjustab lootuse*. Võrreldes verbi *jätma* (ei jäta häbisse) põhjustamistähendusega, on *tooma* siin positiivne ja aktiivne.

(14)

teades=et viletsus **toob** `kannatlikkuse (0.5) kannatlikkus [[toob]] `läbikatsutuse (0.5) läbikatsutus [[toob]] `lootuse. (0.7) aga `lootus ei jäta `häbisse.

Ka on üsna sage informatsiooni toomine mitmes tähenduses. Seda võib *tuua disketil*, siis on diskett ise füüsiline objekt. Aga informatsiooni või ka *lagedale tuua, avalikkuse ette tuua* või *tähelepanu keskpunkti tuua*, sel juhul siirdatakse informatsioon sellisesse olekusse, et see on deiktlikes nullpunktis olijale kättesaadav. Informatsiooni valdkonda kuulub ka *tooma tõlgendus esitama* sünonüümina nagu näidetes 15 ja 16.

(15)

V: ja kõigis büroodes on olemas `kataloogid kus on `päris `põhjalik reisi` kirjeldus ja `info mida ta `sisaldab, (.) et=et `selles osas noh saate nagu `valiku teha, millele `eelistus langeb ja seal on ka `hinnaklassid `ära **toodud**, (.) mis nagu `sobiv on et `nii

(16)

siis tahtsin `mainida=`seda, (1.0) et=e pidasin `silmas ülevaate an- (.) ülevaate andmist nendest=`suundadest, (.) mida inglisekeelsetes artiklitest ee (1.2) välja **toodud**, mitte aga: refereerida neid `artikleid.

Huvitavad on ka *minema* ja *tulema* ning *viima* ja *tooma* kombinatsioonid. Näites 17a läheb kõneleja punkti X ja tuleb sealt raamatuga tagasi (selline seriaalkonstruksioon oli ka eespool näites 12). Lauses 17b läheb kõneleja punkti X ja jätab raamatu sinna. Lauses 17c liigub kõneleja punktist X kuulaja juurde koos raamatuga. Lauses 17d liigub kõneleja kuulaja juurde, võtab raamatu ja viib selle punkti X. Sealjuures on lauses 17a *lähen* ja *toon* eriaegsed, lauses 17b *lähen* ja *viin* samaaegsed, lauses 17c *tulen* ja *toon* samaaegsed ja lauses 17d *tulen* ja *viin* eriaegsed tegevused, sest kui seriaalkonstruksiooni verbide deiktiline osis langeb kokku, eeldatakse samaaegset tegevust, kui aga mitte, siis eriaegset (vt ka Tragel 2003).

(17)

- a. Lähen **toon** selle raamatu.
- b. Lähen **viin** selle raamatu (ära).
- c. Tulen **toon** selle raamatu.
- d. Tulen **viin** selle raamatu (ära).

Kokkuvõtteks võib öelda, et *minema*, *tulema*, *viima* ja *tooma* on liikumisverbid, millest *minema* ja *tulema* puhul liigub tegevussubjekt, *viima* ja *tooma* puhul aga tegevussubjekt põhjustab liikumise. Seega on *viima* ja *tooma* ka kausatiivse tähendusega, mida ongi näha näiteks sellistes lausetes nagu *see viib mind meeleheitele* või *arst tõi haige teadvusele*. Deiktiliselt tugevamalt markeeritud on *tulema* ja *tooma*, mis väljendavad lähenemist deiktilisele nullpunktile. *minema* ja *viima* on selles mõttes deiktiliselt neutraalsemad, et nad ei pruugi kanda mingit erilist ruumideiktilist tähendust. Kausatiivses tähenduses *tooma* on mõnikord seotud muutumistähenduses verbiga *tulema*, sest mõlema tähenduses on tugev deiktiline ühisosa: kui teadvusele *tullakse* (mitte ei *mind*), siis teadvusele ka *tuuakse* (mitte ei *viida*). *minema* ja *viima* vahel sellist seost ilmselt ei ole, mis veelkord kaudselt tõestab deiktilisuse nõrkust.

6. TUUMSÕNAD REFERENTSAALSETES KETTIDES

Tuumsõnade hulgas on pronoomeneid, suhtesõnu ja kogusesõnu, mille olulisimaks funktsiooniks on siduda keeleline reaalsus maailmas eksisteerivate entiteetidega, st neil on referentsiaalne funktsioon. Selles peatükis vaatleme, kuidas nad toovad diskursuse maailma referente ja kuidas nad neid läbi diskursuse viivad, töötades nii selle nimel, et keelekasutajad igal kõneluse hetkel teaksid, millest õieti jutt käib. Alustame vaatlust esmamainimise vahenditest, milleks on nimisõnafraas (nt *see/üks/mingi tore poiss*), deiktik (nt *see, tema*) või kogusesõna (nt *kõik, üks, mõni*) ja jätkame seejärel anafoorilise viitamise erinevate alamliikidega.

6.1. Referendi esmamainimine substantiivse nimisõnafraasiga

Nimisõnafraas (NP) on oma arusaadavuse tõttu kõige tüüpilisem esmamainimise vahend. Loomulikult on hulganisti selliseid NPsid, mis ka esimesel referendile viitamise korral ei sisalda operaatoreid, näiteks poliitikute nimed näites 16 (ridadel 1 ja 3) või *poisile* näites 11 real 4. Kuna siinne raamat tegeleb põhisõnavara operaatoritega, pakuvad siinkohal erilist huvi just sellised NPd, mis sisaldavad mõnda neist. Allpool vaadeldakse oma referenti esimest korda mainivaid NPsid, mis sisaldavad sõnu *üks, mingi, see* ja *kõik*.

6.1.1. üksNP ja mingiNP

Narratiiv algab tüüpiliselt tegelaste sissetoomisega diskursuse maailma ja esimene mainimine sisaldab sel juhul tihti pronoomeneid *üks* või *mingi*, sellise struktuuriga nimisõnafraas ei saagi olla muud kui esmamainimine (välja arvatud juhul, kui *üksNP* tähistab ühte varem

mainitud hulga liiget). Näites 1 on just kõneldud murest haige koera pärast ja seejärel mainitakse Põlvas elavat arsti esimest korda pronoomenit *üks* sisaldava NPga, näites 2 viidatakse real 4 indefiniitse NPga *ühele multifilmile* (vt ka näite 17 real 10 olevat fraasi *üks mees*).

(1)

ma käin Põlvas mõni=päev=s, (.) Põlvas on **üks hästi hea**
spetsiaalselt=välja õp=õpetatudki =ju nagu noh (.) koera arst

(2)

1 T: kule=aga=kule mis kell on, ma pean tahan televiisorit vaadata.

2 ah aega veel on.

3 L: mis sealt kella või televiisoris on.

4 T: ah on **üks multifilm** jälle. (0.5)

Näites 3 jutustatakse sündmusest liftis, mille käivitab lifti tulnud võõras neiu, *mingi neiu*, kellest ei varem ega ka pärast selle sündmuse jutustamist mingis muus kontekstis enam juttu ei tehta.

(3)

ma läksin ühe korra läksin noh kui ma nüüd läksin viimane kord eks. läksin kolmandalt lifti ilusti eks. ja **mingi neiu** tuli veel minuga koos.

Huvitav on see, kas *üks* ja *mingi* on sellistes NPdes indefiniitsuse osutajana täpselt sama tähendusega või on nende kasutustes siiski mingi erinevus. Mittereferentsiaalsetes nimisõnafraasides võib *mingi* tähistada ka ebamäära hulka, millesse võib kuuluda rohkem kui üks või üldse mitte ühtegi liiget. Kui võrdleme lauseid 4a ja b, siis lauses a on kõnelejale teada, et üks erinevus on ja tõenäoliselt ta ka teab, milline see on. Lauses b sellist eeldust ei edastata.

(4)

a. Kas nende piltide vahel on **üks erinevus**?

b. Kas nende piltide vahel on **mingi erinevus**?

Kas selline ebamäärasuse lisatähendus on aga nendel fraasidel, mis on selgelt referentsiaalsed ja tähendust “ebamäärane hulk” ei saa neil seetõttu olla? Nii materjal kui keeletaju väidavad, et *üks* võib olla kasutatud sellises nimisõnafraasis, mis viitab kõnelejale tuttavale, kuid kuulajate jaoks esialgu tuvastamatule isikule, *mingi*NP-ga viidatud isik

on aga vähemalt jutustuse toimumise hetkel tundmatu ka kõnelejale. Kui vaatleme eespool toodud näiteid, siis asendades näites 1 pronoomeni *üks* pronoomeniga *mingi* (*mingi hea koera arst*), on interpretatsioon, et ka kõneleja seda arsti ei tunne, tõenäolisem kui originaali puhul. Samuti oleks *film* fraasis *on mingi multifilm jälle* näite 2 real 4 tõenäoliselt tundmatu ka kõnelejale. Näites 3 oleks real 2 *üks neiu* aga võibolla kõnelejale tuttavgi. Mõnikord kaasneb pronoomeniga *mingi* ka pisut halvustav suhtumine või mõni muu pragmaatiline lisatähendus. Tuleb aga siiski tõdeda, et mõnes argikõne idiolektis on *mingi* täiesti neutraalne indefiniitsust näitav pronoomen, nii et pronoomeneid *üks* ja *mingi* eristades saame rääkida ainult tendentsist, mitte rangest seaduspärasusest. (Täpsemalt vt Pajusalu 2000.)

Kui räägitakse kohtadest, ajahetkedest ja muudest entiteetidest, mille jaoks on keeles olemas oma indefiniitsed pronoomenid, võidakse pronoomenite *üks* ja *mingi* asemel kasutada indefiniitsuse markerina ka neid. Näites 5 on juttu pulmades, mis on ilmselt mitte ainult indefiniitsed, vaid ka ebamäärased, keeletaju lubaks kasutada ka fraase *ühes pulmas* ja *mingis pulmas*.

(5)

ta oli **kuskil pulmas** ja Maia siis hoidis (1.2) seda (.) Mairret.

üks ja *mingi* võivad esmamainimise NPs ka kombineeruda teiste pronoomenitega. Suhteliselt tavalised on personaalpronoomenite esinemine *üks*NPs (*mul üks tuttav, meil üks mees*). Näites 6 tuuakse real 4 fraasiga *meil üks mees* diskursuse maailma uus referent. *üks* näitab siin, et sellest mehest varem räägitud pole, teda ei tasu otsida oma mälust, vaid tema jaoks tuleb luua uus diskursusereferent. Kultuuriliste teadmiste põhjal võib arvata, et *meil* tähendab selles näites umbes “minuga samas töökohas töötav”

(6)

- 1 JN: kule=ütle kas=see (0.5) e Estikos see habemik, kes neid arvuteid teeb
- 2 veel töötab =vä.
- 3 EP: jaa?
- 4 JN: meil üks mees (.) tahab ka omale mingit osta poisile. (.)

Leidub ka pronoomenite *üks* ja *mingi* omavahelisi kombinatsioone, näiteks fraasis *üks mingi mutt* (vt näide 17 rida 7), mida võiks inter-

preteerida nii, et *üks* tähistab siin referendi indefiniitsust, *mingi* aga kõnealuse isiku tundmatust kõneleajale ja/või halvustavat suhtumist (kombinatsioonidest vt täpsemalt Pajusalu 2001).

mingi ja *üks* esinevad NP eesatribuudi positsioonis mõnikord ka sellistel juhtudel, kus referendi esmamainimisest ei saagi rääkida, kuna tegemist on mittereferentsiaalsete fraasidega. Mittereferentsiaalsed ehk atributiivsed NP-d on heterogeenne rühm NPsid, mille hulka kuuluvad näiteks küsivates ja negatiivsetes kontekstides olevad NP-d ja referendi omadusi edastavad NP-d. Peale selle on materjalis mõned iseloomulikud kontekstid, milles *üks* ja *mingi* omavad klassifitseerivat rolli.

Nii *mingi* kui ka *üks* võivad esineda klassifitseerivas tähenduses lausekonstruktsioonis *X on üks/mingi Y* ja selle variantides. Näites 7 liigitatakse Alma vanaaegsete kooliõpetajate hulka, näites 8 Räpa Peeter jäledate pättide hulka. Näites 9 puudub küll formaalselt subjekt, kuid X on määratud anafoorilise ajasõna *siis* abil ja selle kohta väidetakse, et see kuulub selliste sündmuste hulka, mida võib nimetada *üks tüli ja karvade kitkumine*.

(7)

!...! noh keegi neid kodus ei kasvata aga no=lihtsalt vanematel ei=ole nh (.) aega või tahtmist või on taa vabakasvatus nii aga Alma on üks vanaaegne kooliõpetaja. tema tahab sedasi=et (0.5) et laps midagi õpiks

(8)

Õ: vot mina ei tea siinamaani. milline=see Räpa Peeter on.
E: issand see=kes seal tuigerdab [ringi]
V: [üks] jäle pätt on.

(9)

no=ja=sis s=on jälle üks tüli ja karvade kitkumine

Samasugustes kontekstides võib klassifitseerijana esineda ka *mingi*, näites (10) on kõigepealt väidetud bussijuhtide kohta, et nad on *mingid naistekütid*, seejärel on üks neist klassifitseeritud *mingiks vuntsiks* ja siis veel *mingiks sihukeseks*.

(10) [Näide pärineb L. Kajandi diplomitööst (1994)]

1 Margit: ja siis bussis sõitsin kaks korda jänest kui kaks Haapsalu

2 bussijuhti kes on **mingid** rasked mingid naistekütid

/10 rida vahele jäetud/

3 aga teist teise nime ma ei tea. aga see on **mingi** vunts.

4 see on **mingi** sihuke.

Kas sõnade *üks* ja *mingi* kasutamisega NP osisena edastatakse erinev informatsioon või mitte, ei ole täiesti selge. Näib, et *üks*NP esitab sellise klassi, mis peaks kõneleja arvates olema klassina vastuvõetav ka kuulajale. *mingi*NP esitab sellise klassi, mis ka kõnelejale on ebamäärane. Näites 18 väidetakse real 4 näiteks, et *maru on mingi omadussõna ja Ella on nimi*, ilmselt pole omadussõnade klass kõnelejale päris kindel.

6.1.2. Demonstratiivi sisaldavad NPd

Küllaltki palju on argikõnes esmamainimisi, mille puhul nimisõna fraas sisaldab demonstratiivi *see*, mis osutab referendi tuvastatavusele, seega definiitsusele (pronoomeni *se* definiitsuse kohta soome keeles vt Laury 1997, oponentide väiteid Larjavaara 2001). Suulise kõne korpuse argivestlustes leidub selliseid fraase selgelt rohkem kui indefiniitsete *üks*- või *mingi*-fraase. Näites 11 on real 10 fraas *seda Kuldset Pörssi*, millega tuuakse vestlusesse uus referent – ajakiri “Kuldne Börs”. Kuna ajakirja ei ole varem mainitud, osutab demonstratiiv *see* siin sellele, et “Kuldne Börs” peaks kõneleja arvates olema kuulajale tuntud referent ja seetõttu kuulaja(te) jaoks tuvastatav. Samas näites on ka real 1 esmamainimine *neid arvuteid*, mis sisaldab (mitmuslikku) demonstratiivi. Referentsiaalsuse seisukohast on see juhtum keerulisem, sest pole õieti põhjust öelda, et viidatakse mingitele spetsiifilistele arvutitele. Pigem tuuakse selliselt sisse uus teema, mis aga on kõnelejatele ühiselt tuvastatav (tõenäoliselt on samad inimesed kunagi varem rääkinud nii arvutitest kui ka sellest mehest, *kes neid arvuteid teeb*).

(11)

1 JN: kule=ütles kas=see (0.5) e Estikos see **habemik**, kes **neid** arvuteid teeb

2 veel töötab =vä.

3 EP: jaa?

- 4 JN: meil üks mees (.) tahab ka omale mingit osta poisile. (.)
 5 EP: ahaah?
 6 JN: sa kuula maad. (0.8) järsku=ta noh, (.) tema kaudu saab odavamalt.
 7 (1.2) [võib-olla]
 8 EP: [saab küll.]
 9 JN: mingisuguse kaks kaheksa kuue või [kolm kaheksa] kuue=vä
 10 EP: [oota aga] (0.5) sa (.) kas sa **se**da Kuldset Põrssi ei vaata, seal on ju
 11 hästi odavaid arvuteid

Peale ühise tuvastatavuse entiteedi tuttavuse tõttu võib olla ka muid põhjuseid, miks tuuakse juba esmamainimisel referent sisse definiitsena. Näites 12 räägitakse esimest korda real 3 plokist ja real 4 raudkonstruktsioonist, kuid neid nimetatakse sellegipoolest *see*NPga, tõenäoliselt sellepärast, et varem on nimetatud maja kui tervikut. On väidetud, et just sellises kontekstis võib inglise keeles esineda artikkel, kuid mitte demonstratiiv, sest demonstratiiviga ei saa viidata entiteedile, mille definiitsus tekib järelduse kaudu (st seda ei ole mainitud ja see ei ole nähtaval, Himmelmann 1996: 210–211, Lyons, C. 1999: 20–21). Sellest loogikast lähtuvalt on näite 12 ridade 3 ja 4 *see*-pronoomenid pigem definiitsed artiklid kui demonstratiivid.

(12)

- 1 Ka: kaua sellised karpmajad vastu peavad. (.)
 2 Kä: majad ise peavad üsna kaua ma=arvan. (1.0) see on päris kõva
 3 [see plokk]
 4 E: [tead=sa] majadel pole häda muud midagi kui see raudkonstruktsioon
 5 ei saa niiskust, kui see hakkab vahelt roostetama=siis (2.5)
 6 Ka: siis tuleb ükskord suur romakas. (.)
 7 Kä: kule ükski pole veel kokku kukkunud nad on ikka päris vanad mõned
 8 juba=ju. (.) [eriti seal Mustamäel]

Definiitsuse seisukohalt on huvitavad ka sellised *see*NPd, mis oma struktuuri tõttu on definiitsed, kuid mida pole sellisel kujul ehk ühistes teadmisteski. Kõneleja võib nimelt esitada NP definiitsena nii, et see sisaldab endas viidatava entiteedi olemasolu presupositsiooni, ja loota, et kuulaja selle aktsepteerib. Näide 13 pärineb erinevalt teistest näidetest kirjutatud tekstist, novellis on juttu joomapeost. Keegi pole rääkinud sellest, et inimese sees elutseks siga, autor on aga selle esitanud nii, nagu peaks lugeja selle sea suutma tuvastada (nähtusest lähemalt vt Pajusalu 2001).

(13)

Läbuks ei tahaks seda nimetada. Viisakad inimesed siiski. Ja ikkagi juubel. Ilmselt on see ületöötamisest, mõtlesin, otsides koduapteegist esmaabivahendeid pohmaka vastu. Inimesed ei oska enam lõõgastuda. Aeg-ajalt tuleb see siga enda sisemusest välja päästa.

(Matt Barker, Vikerkaar 2003/9)

Peale *see* võib NP koosseisus olla ka demonstratiivadverbe. Kaugeleviitavad *sinna*, *seal* ja *sealt* väljendavad tavaliselt kohana tõlgendatavate entiteetide definiitsust, kuid on tüüpiliselt ka deiktiliselt kaugeleviitavad. Näites 12 viidati real 8 esmakordselt selle vestluse jooksul Mustamäele, mis on kõigile nii tuvastatav kui samal ajal ka kõnelemise kohast kaugel olev ruumiline entiteet. Lähedaleviitavad *siia*, *siin* ja *siit* on aga üldjuhul deiktilised, kuigi *see* võib olla ka tekstideiksis, st viidatakse mitte füüsilises ümbruses olevatele entiteetidele vaid tekstile endale (näiteks *siinkohal tahaksin öelda, et...*; demonstratiivide vaheldusest seoses deiktilise projektsiooniga vt täpsemalt Tirkkonen 2001).

Definiitne *see* võib esineda samas NPs koos indefiniitse pronoomeniga *üks* (*mingi* koosesinemist ei ole õnnestunud registreerida, võimatu pole aga seegi). Eelkõige on need NPd kujul *see üks NIMI* näiteks *see üks Aivar*, mis peaks tähendama, 'Aivar, keda mina tunnen aga sina ei tunne'. Tegemist on ilmselt sellega, et just inimeste valdkonnas liigitamiseks on vaja rohkem pragmaatilisi nüansse ja nii kasutataksegi maksimaalselt ära olemasolevad markerid. Definiitse ja indefiniitse markeri kasutamist ühes fraasis võib tõlgendada kahel viisil: kas on tegemist erinevate definiitsustega (näiteks kuulaja ja kõneleja seisukohast) või on kategooriad (alles) välja kujunemata ja seetõttu kasutatakse pronoomeneid loovalt pragmaatiliste tähenduste edasiandmiseks.

6.1.3. Kvantor *kõik* substantiivse NP koosseisus

Mõned referenti esimest korda mainivad NPd sisaldavad kvantorit. Eespool käsitletud *üks*NPdes tõlgendati pronoomenit *üks* indefiniitsuse osutajana, mitte kvantorina, kuigi tegelikult tähistab ta sageli ka tõepoolest ühte referenti. Loomulikult leidub argivestlustes palju muid arvsõnu sisaldavaid fraase, kuid neid siinkohal ei käsitleta. Operaatorite seisukohalt pakuvad huvi eelkõige sagedased ja huvitava tähendusega *kõik*, *mõni* ja *mitu*. Siinkohal siiski lühidalt ainult kvantori *kõik* kasu-

tusest, muudest kvantoritest tuleb juttu kogusesõnade peatükis (vt ka Pajusalu 2004).

Esmamainijana näitab *kõik*NP kirjeldatava protsessi või olukorra üldisust. Näites 14 on küll räägitud haiglast, kuid ei ole räägitud ei arstidest ega haigustest, selles mõttes on fraasid *kõik siis need tohtrid* ja *kõiki asju* (read 3–4) referentide esmamainimised.

(14)

- 1 L: no minu vanaema oli:: v oli:: õõ v õõ v-ven haigla lasteosakonnas.
- 2 ja=siis hiljem oli siis naistekliinikus, ja onkoloogias metode. (0.8) ja
- 3 **kõik siis need tohtrid** ja siis see s kogu see (3.0) kõ=nad ravisid **kõiki**
- 4 asju. (1.0) naistekliinikus ja:: selles onkoloogias, (.) välja arvatud

*mõni*NP-ga sooritatakse tüüpiliselt samuti esmamainimine, kuid enamasti on nad ebaspetsiifilised, seega ei teki iseseisvat diskursusereferenti, nagu näiteks lauses *ikka käid mõnede tuttavatega läbi* (vt näide 20, rida 5) või *võtke mõni jututeema üles* (vt näide 4, rida 3). Kvantoreid sisaldavatest NPdest tuleb lähemalt juttu peatükis 7

6.2. Pronominaalne NP esmamainijana

6.2.1. Esimese ja teise isiku personaalpronoomenid

mina ja *sina* on peaaegu alati deiktilised, nad ei loo referenti, sest referent on niikuinii olemas kohe, kui on tekkinud suhtlussituatsioon. *mina* ja *sina* kasutus ei sõltu ka sellest, kui palju neid on diskursuses juba kasutatud (erinevalt kolmanda isiku pronoomenitest).

meie (*mina* + *muud*) ja *teie* (*sina* + *muud*) referendi tuvastamine on keerukam, sest peale kõneleja (*meie*-juhtumil) või kuulaja (*teie*-juhtumil) tuleb tuvastada ka muud referendid. Kõneleja ja kuulaja püsivad diskursuses ka *meie* ja *teie* kasutuses samuti kui *mina* ja *sina* puhul ilma keeleliste vahenditeta, mida aga mõeldakse *muude* all, selgub samamoodi kui mis tahes muu referendi tuvastamisel. *meie* ja *teie* puhul on eesti keeles küll olemas ka hõlbustavaid konstruktsioone, näiteks

meie/teie + NP_{komi}
meie/teie + *kõik*

meie lastega, *teie* sõpradega jne
meie *kõik*, *teie* *kõigile* jne

Nagu ka muude referentide puhul, võib *meie* või *teie*-ga viidatu jääda ka ebamääraseks, st tegelikku referentide hulka polegi võimalik tuvas-tada.

Eesti keelele omane lühikese ja pika personaalpronoomeni vastan-dus lähtub *mina*, *sina*, *meie* ja *teie* puhul eelkõige kas referentide prag-maatilisest suhtest teiste referentidega (vastandatuse ja rõhutatuse korral kasutatakse pikka kuju) või käändevormist, milles neid on kasu-tatud. Nominatiiv ja väliskohakäänded kui tüüpilised subjekti ja omaja-adverbiaali vormistusvahendid eelistavad tavaliselt lühikuju (vt ka Pool 1999).

6.2.2. Demonstratiivid

Esmamainijaks võivad olla ka demonstratiivid (*see*, *too*, *siin* ja *seal*), kui neid on kasutatud deiktiselt (tihti koos osutava žestiga). *see* on eesti keeles üldine ja neutraalne demonstratiiv, mis viitab deiktiselt mis tahes entiteedile, elutu entiteedi puhul on *see* deiktiselt viitamisel praktiliselt ainuke võimalus. Inimreferendi puhul on deiktiline demonstratiiviga viitamine piiratud, kuna seda tajutakse ebaviisakana. Kõikide referentide puhul on *see* praktiliselt ainuke võimalus nn esitlus-lauses (*see on X*). Pronoomenit *too* kasutatakse mõnikord kaugelolevale referendile viitamiseks, kasutussagedus sõltub eelkõige kõneleja murdetauastast. *siin* ja *seal* viitavad deiktiselt kohana tõlgendatavale entiteedile.

6.2.3. Kolmanda isiku pronoomenid

Kolmanda isiku pronoomenid *ta/nad* ja *tema/nemad* ei ole esma-mainimisel tüüpilised. Siiski esineb juhtumeid, kus kolmanda isiku pro-noomenit kasutatakse esmakordsel viitamisel (siinkohal ei räägita ilu-kirjandusest, näiteks võib luuletus üldse mitte sisaldada viidet sellele, keda *tema* all mõeldakse). Üks võimalus on kohalolijale viitamine, seega deiktiline kasutus, kuigi seda inimeste puhul peetakse üldiselt ebaviisakaks. Kui aga viisakusprintsipiidega ei arvestata (näiteks laste või loomade puhul), võib deiktiline esmamainimine olla ka *tema*.

Teatud spetsiifilistes kontekstides on eesti keeles võimalik kasutada ka mitteideiktulist esmamainivat kolmanda isiku pronoomenit. Näiteks võib *ta*-pronoomeniga tähistada ilmateadet ja ilma ennast (argivestlusest kirjapandud lause: *ta ütles et ta hakkab sadama* 'raadiost öeldi, et hakkab sadama'). Mitmuslik *nad/nemad* võib tähistada näiteks perekonda, kui enne on mainitud selle perekonna maja, või kollektiivi liikmeid, kui enne on mainitud töökohta, nagu näites 15.

(15) [vestlus sibulakoormise ajal]

Eha: kui mina olin säääl (.) säääl säääl Kasekeses siis minule antigi (1.5) tead ku palju seal sibulaid pidi koorima (.) kausitäis (.) pesukaunitäis (1.2) ja siis **nemad** ise ei tahtnud sibulaid koorida

nad võib olla esmamainija ka selles mõttes, et referendi ebamäärasuse tõttu tegelikult loob uue referendi (st eelnevalt mainitud potentsiaalne referent täielikult ei sobi). Näites 16, real 6 on sedavõrd ebamäärane *nad*, et selle referendiks võib pidada nii varem nimetatud poliitikuid kui ka meediat mitmusliku subjektina; kui otsustame viimase kasuks, on tegemist esmamainimisega.

(16)

- 1 JN: onu mis sa ütled sis. (.) Turi nüüd teeb ise (.) valitsuse. (.)
- 2 EP: õhõhh
- 3 JN: ta käis (.) Suvi juures ära ja Suvi=vist (0.5) üts=et poiss jäta
- 4 pullitamine järgi. [tundub=ni]
- 5 EP: [ei tea.] (.) ma neid päevauudiseid ei kuuland veel. (1.2) ei tea. (0.5)
- 6 mis **nad** kokku [räägivad]

6.2.3. Kvantorpronoomenid *kõik*, *üks* ja *mõni*

Kvantorpronoomenid võivad esmamainijana esineda kontekstis, milles nende referent või referendid on tuvastatavad sellesama konteksti abil (sõnadest *kõik* ja *üks* vt täpsemalt Pajusalu 2004). *Kõik* loob tihti uue referendi, mis koosneb argivestlustes tüüpiliselt rühmana tegutsevatest inimestest. Näites 17 räägitakse piletite hinnatõusu vastasest demonstratsioonist Tartus. Real 7 tähistab *kõik* inimesi, kes kõigutasid bussi, real 12 inimesi, kes hakkasid jooksma, varem ei ole kumbagi rühma nimetatud.

(17)

- 1 S: mõnus
 2 P: ei mõnus oli jah see aktsioon vaadata, kuigi ma kujutan ette võ- võis
 3 õudsalt palju vihaseid inimesi olla kes noh kellel on vaja
 4 mingi miiting, mingi kohtumine, (.)
 5 S: jaa=jah
 6 P: @ need võisid ikka väga vihased [olla.] @
 7 S: [üks mingi mutt tuleb, (.) **kõik** kõigutavad bussi=ja
 8 P: ähäh
 9 S: @ TÄITSA HULLUD LAPSED, (.) SEAL BUSSIS ON JU
 10 VÄIKSED LAPSED. @ tead nii naljaks oli kuulda, (.) ja sis üks
 11 mees ütleb @ vaadake buss tuleb. @ he-heh
 12 P: @ **kõik** tormavad @ he he heh

kõik võib esineda ka üldisikulises tähenduses, viidates ebaspetsiifilisele hulgal. Näites 18 real 3 on ju ebatõenäoline, et kõik inimesed tööpoolest ühtviisi toimiksid, pigem näitab *kõik* siin seda, et kõnealune sündmus (inimese nimetamine Ellaks) on tavaline.

(18)

- 1 R: mina ütleni talle varsti Ella. (0.5)
 2 E: a sa ütle jumala [eest]
 3 R: [**kõik** rää]givad Maru Ella. (.) noh (.) ja väga loogiline,
 4 maru on mingi omadusõna ja Ella on nimi.

üks ei moodusta iseseisvat NP-d eriti tihti. Materjalist leitud juhud koondusid põhiliselt kahte rühma: inimesele viitavad pronoomenid *üks* (näiteks *üks käis sind siin vahepeal otsimas; sis üks ütles jätke jama mehed*) ja varem nimetud hulga liikmele viitav *üks* (õieti võib inimest esimest korda mainiv *üks* samuti olla interpreteeritud hulga liikmena, kui peame vaikimisi-hulgaks igasuguse vestluse puhul inimesi). Kui varem on nimetatud ainult hulka, mitte selle liikmeid eraldi, võib liikmete eraldi mainimist siiski pidada esmamainimiseks. Näites 19 räägitakse piirituse sortidest, real 3 öeldakse, et seda on kolme sorti ja seejärel nimetatakse ühte sortidest pronoomeniga *üks*, real 6 veel ka teist sorti samamoodi.

(19)

- 1 Ö: kõige odavam jook on on lahjendatud piiritus. (.)
 2 E: ahah [ee ee]
 3 Ö: [ja] ja seda on kolme sorti, üks on lahjendatud
 4 neljakümne kraadi peale nagu viin,
 5 E: ahah
 6 Ö: sis üks on lahjendatud kahekümne kraadi peale ja
 7 kõige odavam on lahjendatud kümne kraadi peale.

Ka *mõni* võib üksi olla entiteedi esmamainija, kuid tüüpiliselt on see ebaspetsiifiline viitamine ega loo uut diskursusereferenti, vaid pigem iseloomustab kogu rühma, millest varem juttu on olnud või mis kontekstist implitseeritakse. Nii ei viita näites 20 ridadel 5, 8, 10 ja 11 korduv *mõnel* ühelegi spetsiifilisele inimesele, vaid ainult sellele, et kirjeldatavat tüüpi mehed on üleüldse olemas.

(20)

- 1 B: et et miks kõigil teistel on sellised naised, kes `teevad süia onju. (.) a see võib
 2 alati sihuke kriitiline moment olla selles mõttes et selleks ajaks võib ka olla juba
 3 nii pikk `aeg läind=et mõtled=et nojah aa näe teistel naistel on igasugused
 4 muud rumalad kombes, `mina ükspäev naersin `oma elu ilgelt. (1.5) noh (.)
 5 `ikka=käid mõnede tuttavatega läbi, siis avastad=et `huvitav=et (1.0)
 6 `mõnel on mees vahest `kodus ka, polegi [\$ kogu=aeg `tööl. \$]
 7 K.T: [(naer)]
 8 B: `mõnel peseb mees `nõusid=ja.
 9 {-}: kule
 10 B: a `mõnel teeb mees `süia, mõnel koristab mees `tube onju.
 11 K: \$ a `mõnel teeb mees tööl `tööd, mitte ei `mängi mingit `Tuumi

Näites 21 räägib LP1, et tal oli kahju rongiga veetavatest kinnipeetutest, mille peale teised vastu vaidlevad. Real 4 viitab *mõni* ebaspetsiifilisele vangide hulga liikmele ja antud juhul kedagi neist uuesti ei mainita. Põhimõtteliselt aga võiks siingi sellest “*mõnes*” edasi rääkida (näiteks *ta on hirmsa kuriteo korda saatnud*) ja siis oleks juba tegemist referentsiaalse keti moodustumisega.

(21)

- 1 VN: no mis sul kahju? on=kurat
- 2 LP1: no ikka nüüd,
- 3 VN: [aga retsid ju,
- 4 LP2: [**mõni mõni** on no täitsa rets võibolla.

mõni võib üsna sageli olla kasutatud irooniliselt kohal viibiva isiku suhtes, keda kõik teavad, nagu fraasis *mõni siin* näites 22.

(22) [on räägitud sellest, et inimesed ei söö oma loomade liha]

K: ma ütsin et see on nigu meil kodus nende kanadega oli. [mh-h-h]

H: [no jaa]

K: (.) **mõni** ka ei söönd siin.

6.3. Referendi korduv mainimine

6.3.1. Korduva mainimise üldprintsipiibid: *see*, *tema* ja *ta*

Kui referent on juba diskursuse maailma toodud, viidatakse talle edaspidi nii, et kuulaja taipaks otsida mälust vastavat diskursuserferenti. mitte ei looks uut. Seega on korduv viitamine alati definiitne.

Referendi aktiveerituse tasemete kohta on esitatud erinevaid tervik-käsitlusi alates kolmest aktiveerituse tasemest (mitteaktiveeritud, ligipääsetav ja aktiveeritud, Chafe 1994: 53–81) lõpetades kuue tasemega (Gundel, Hedberg ja Zacharski 1993). Põhioletus nende käsitluste taga on see, et korraga võib aktiveeritud olla ainult piiratud hulk referente, iga uue referendi tulekuga muutuvad varem mainitud vähem aktiveerituks, kuid üldjuhul ei kao siiski kuhugi, vaid jäävad ligipääsetavaks ehk tuvastatavaks. Eestikeelses argidialoogis on eristatavad vähemalt neli aktiveerituse taset:

- 1) tundmatu referent ehk referendi esmamainimine (vt ptk 6.1.1. ja 6.1.2.);
- 2) fookuses oleva referendi korduv mainimine, tüüpiliselt pronoomeniga *ta* või ainult verbivormiga;
- 3) teine mainimine – eristub viitamise seisukohalt harva, kuid mõnel juhul on näha, et referent on veel vähe aktiveeritud ja nõuab seetõttu

näiteks (rõhulist) demonstratiivpronoomenit kolmanda isiku pronoomeni asemel;

- 4) uuestimainimine – referendi mainimine pärast teiste referentide mainimist, kui vastavat pronoomenit on vahepeal kasutatud teistele referentidele viitamiseks, tüüpiliselt kasutatakse pronoomenit *see* sisaldavat NPd.

Eelpool nimetatud aktiveerituse astmed on hästi näha näites 23. Real 2 mainitakse esimest korda ühte tütarlast fraasiga *mingi neiu*. Real 3 mainitakse teda teist korda pronoomeniga *see*, võibolla mõjutab siin aktiveerituse astet *see*, et kõneleja räägib vahepeal iseenesest ja *neiu* pole seetõttu personaalpronoomeni jaoks veel piisavalt aktiveeritud. Kolmandal ja neljandal viitamise korral ei ole vahepeal kõneldud kellestki teisest ja real 4 viidataksegi neiuale pöördelõpu ja pronoomeniga *ta*. Seejärel aga kõneldakse liftist, *neiu* aktiveerituse tase langeb ja real 5 sooritatakse uuestimainimine fraasiga *see tüdruk* (*ta* oleks võinud viidata liftile), pärast mida jääb *neiu* aktiveerituks ja talle viidatakse korduva mainimise pronoomeniga *ta* ja verbivormiga (ning real 10 refereerimise tõttu ka pronoomeniga *mina*).

(23) ((Näide diplomitööst Kajand 1994))

- 1 ma läksin ühe korra läksin noh kui ma nüüd läksin viimane kord eks. läksin
- 2 kolmandalt lifti ilusti eks. ja **mingi neiu** tuli veel minuga koos. nii umbes
- 3 minuvanune. ja siis **see** tahtis minna kas mingi seitsmendale või kuskil niiviisi.
- 4 vajutas eks. aga **ta** vist ei vajutand korralikult. lift läks nagu tegi nagu noh
- 5 kaks mingit nihukest tõuset ja siis jäi lihtsalt seisma. ja **see tüdruk see** täiesti
- 6 @ issand kas ma olen nüüd liftis kinni vä? @ saad aru täielik paanika. ma
- 7 ütlesin et ilmselt ei ole et vajutage korralikult seda nuppu eks ju. siis ma ei tea.
- 8 **ta** vajutas mingi kobas neid nuppe seal väriseval käel. ((naerab)) vajutas mingi
- 9 järgmisele kohe kolmandalt viiendale eks ju. ja siis läksid ukсед lahti siis ütles
- 10 @ **mina** sellega rohkem enam ei sõida. läks maha ja ma sõitsin rahulikult
- 11 kaheksandale.

Just anafoorilises kasutuses on kolmanda isiku pronoomenid ja demonstratiivid üksteisele eriti lähedal ja nendevaheline erinevus on tavaliselt seotud eelkõige kontekstiga (vt täpsemalt Pajusalu 1997a ja *trükiis* ning kokkuvõtlikult ka Pajusalu 1999: 61–62). Üldiselt on leitud, et võrreldes kolmanda isiku pronoomenitega on anafoorilised demonstratiivid “tugevamad” viitajad, st anafoorilisi demonstratiive kasutatakse sageli mõnevõrra ootamatule või tähelepanu fookuses (veel) mitte

olevale referendile viitamiseks. (Gundel, Hedberg ja Zacharski 1993, Himmelmann 1996, Diessel 1999).

Anafoorilise pronoomenina saab eesti keeles eri käänetes kasutada erinevat hulka pro-vorme. Maksimalne valik on ainsuse kohakäänetes, kus kolmele pronoomenile (*see*, *ta* ja *tema*) lisanduvad veel kaugeleviitavad proadverbid *sinna*, *seal*, *sealt* ja ka pronoomeni *see* lühivormid *ses*, *sest*, *sel* jm, nii et saame kokku viis erinevat anafoorilist vormi igas käändes. Minimaalne hulk on üks, mis on tegelikult valdav kogu mitmuses alates genitiivist, sest mitmuse paralleelvormid on mitmuse, mitte tüve variandid.

Eestlase keeletaju ütleb, et elusale entiteedile viidatakse personaalpronoomenitega, elutule demonstratiivpronoomeniga. Sealjuures puudub pronoomenikasutuses erinevus inimeste ja loomade vahel nagu soome kirjakeeles, mõlemaid käsitletakse samasuguste elusolenditena. Siiski on varemgi väidetud, et on juhtumeid, milles *see* võib viidata elusale ja *tema/ta* elutule (EKG II: 208–209).

Tartu ülikooli suulise kõne korpuse argivestluste valikust loendatud pronoomenite referendid (kokku 1126 järjest esinenud pro-vormi) jagunesid elus/elutu kategooria järgi nii, nagu näha tabelis 1. Pronoomeni *see* esinemistele on liidetud selle paradigmasse kuuluvad adverbid *sinna*, *seal* ja *sealt*. On näha, et kõigil kolmel võib olla nii elus kui eluta referent, kuid *see* on suures osas siiski eluta referentidele viitaja, *tema* ja *ta* aga elusatele. Sealjuures on *ta* siiski suhteliselt sagedamini kui *tema* ka elutu entiteedi pronoomen, need on enamasti Lyonsi (1977) järgi liigitades esimese astme entiteedid, st füüsilised asjad.

Tabel 1. Referentsiaalsete anafooriliste pronoomenite (kokku 1126 pronoomeni kasutusjuhtu) referentide jagunemine vastavalt kategooriale elus/eluta (Pajusalu, trükkis).

	kokku	elus		eluta	
<i>see</i>	485	41	8%	444	92%
<i>tema</i>	75	71	95%	4	5%
<i>ta</i>	566	478	84%	88	16%
kokku	1126	590	52%	536	48%

see viitab üldiselt eluta entiteedile (92% juhtudest), kusjuures mida abstraktsem on entiteet, seda väiksem on võimalus, et talle viidatakse pronoomenitega *tema* või *ta*. Argivistlustes on tüüpiliselt tegemist abstraktsete referentidega, mida nimetatakse üks kord ja mis ei muutu diskursusereferentideks. Need on mittemateriaalsed entiteedid (24a), või olukorrad ja sündmused (24b). Eriti viimaste puhul on tihti tegemist nii ebamääraste referentidega, et kõneleja ega kuulaja ei püüagi neid täpselt identifitseerida.

(24)

- a. ära kolista *see* jääb maru vastikult peale siit millegipärast (*see*=hää!)
- b. aga inimesed küsivad nii vähe. *see* on lihtsalt öudne. (*see*=olukord, et inimesed küsivad vähe)

see võib siiski viidata ka konkreetsetele entiteetidele ja mõnikord isegi elusolenditele. Selliseid juhtumeid, kus *see* viitab elusolendile ja mingid grammatilisi põhjusi selleks ei ole, pole palju. Siinkohal (erinevalt tabelist 1) ei arvestata juhtumeid, kus pronoomenivaliku tingivad grammatilised või konstruktsioonist lähtuvad põhjused, näiteks on relatiivlause korrelaat ja esitlause (*see on X*) subjekt ainult demonstratiiv. Kaks juhtumit, mil *see* viitab isikule, on esitatud eespool näites 10 (*see on mingi vunts*, *see on mingi sihuke* ei ole klassifitseeritav esitlauseteks, sest kõnealusel mehest on juba varem räägitud). Mõnikord on arvatud, nagu oleks *see* isikule viidates halvustav, kuid vaadeldud materjalist *see* küll üheselt ei selgu, ainult näide 27 ja võibolla eespool ka näide 10 võivad olla interpreteeritud halvustavaks.

(25)

Maia siis hoidis seda Mairet. (1.5) ja siis perastpoole =oli vanaema, (.) aga no *see* ei saand süüa minna tooma. (2.5) *see* ei saand köögist tuua.

(26)

noh mina hakkasin seda noormeest vaatama, *see* hakkas mind ka vaatama

(27) [jutt poliitikast, nimi muudetud]

JN: noh seda Järvelille nüüd, (0.5) v=mis ta on no=Järvelill

EP: mhmh (.) (0.5) Riho. (0.5)

JN: ega *see* vist pole suurem asi

(28)

R: see on see kes töötas seal (.) [Veerikul=vä

A: [Veerikul ahah

R: issand **selle** laps on kümne aastane minu meelest

ta viitab tüüpiliselt elusale entiteedile ja moodustab tihti pikki referentsiaalseid kette. Näites 29 on juttu ebaspetsiifilisest inimesest, kes tuuakse diskursuse maailma ja kes püsib aktiveerituse kõrgeimal tasemel kogu lõigu vältel. Selles näites on ka näha, et definiitne ei pruugi olla spetsiifiline, kuulajale ja kõnelejale on *ta* ühtviisi ligipääsetav, st see on definiitne. Samas pole juttu ühestki konkreetsest inimesest (vaata arutelu kategooria nimetamisest Vilkuna 1992: 112–125).

(29) [raamatupoemüüja räägib, kuidas ta poes ostjatega käitub]

inimene noh hea küll ma ei lähe **teda** segama sis kui **ta** juba loeb ega ma ei saa **teda** aidata lugeda eks. aga noh nii alguses kui **ta** nagu otsib või (.) **ta** on ise segaduses alles **ta** ei tea ka täpselt mida **ta** nagu tahab. ja **ta** tahab alles pilti luua.

Samas võib *ta* aga viidata ka elutule, fookuses olevale referendile. Suures enamuses on neil juhtudel referentideks elutud füüsilised entiteedid. Arve on siin täpselt raske esitada, sest nii mõnigi kord on raske öelda, kas entiteeti võib pidada füüsiliseks asjaks või mitte (näiteks ainesõnade puhul või mentaalsete objektide puhul nagu *etendus* või *tekst*). Ligikaudselt võib siiski öelda, et vaadeldud argivestlustes viidatakse füüsilistele asjadele nominatiivis umbes pooltel juhtudel demonstratiiviga *see* ja pooltel juhtudel personaalpronoomeniga *ta*. Kuna aga *ta* on genitiivis ebatüüpiline, kasutatakse elutute referentide puhul selles käändes rohkem pronoomenivormi *selle* (vt täpsemalt Pajusalu *trükkis*). Näites 30 on just sellised *ta* kasutused, mille intuitsiooni põhjal võiks ka demonstratiivi *see* vastu vahetada.

(30) [on räägitud ühest kampsunist, mida kõneleja on poes näinud ja mida ta tahaks osta, aga ei saa, sest see on liiga kallis]

saaks omale ühe riide asja siis=**ta** on üle viiesaja krooni, no ma ei saa osta siukse palgaga mitte ühtegi asja (0.5) no mingi isegi väike asigi, oleks **ta** mingi jope või sihuke aga noh kõige väiksem niuke pisike kampsun. hästi armas. no kampsun **ta** ka ei ole **ta** on nagu jakike selline.

tema viitab tüüpiliselt elusale entiteedile, eriti kui see isik vastandub kellelegi teisele. Näites 31 on kõneleja rääkinud oma telefonimaksust ja nüüd räägib Viivi telefonimaksust, mis vastandub tema enda omale.

(31)

Viivi käest küsisin eile et palju **tema** maksab

Kui vestluses on korraga juttu kahest erinevast entiteedist, siis võidakse üks pronoomen kinnistada ühele entiteedile ja teine teisele. Lihtne on see siis, kui üks on ainsuses ja teine mitmuses, näiteks ühes vestluses räägiti vasakukäelisest inimesest ja tema käärdest, kääridele viidati pronoomeniga *nad*. Kui üks on elus ja teine eluta, on samuti üheselt selge, et *tema* või *ta* viitab elusale, *see* elutule. Kahe samaväärse entiteedi puhul on aga raskem arusaadavust säilitada. Üldine tendents on selline, et jutustuse peategelasele viidatakse pronoomeniga *ta*, kõrvaltegelasele aga kas pronoomeniga *tema* või *see* ja need pronoomenid võivad kinnistuda sel määral, et hakkavad referente omavahel eristama. Sellist eristust kasutatakse paljudes keeltes, kus on grammatilise soo poolest erinevaid pronomeneid, näiteks mehele ja naisele võib inglise keeles pikalt viidata *he* ja *she*, ilma et *nad* omavahel segi läheksid. Eesti keeles on selline pronoomenite kinnistumine võimalik ainult pragmaatiliste kriteeriumite alusel ja on seega tunduvalt nõrgem. (Kirjakeele osas vt ka EKG II: 209.)

Näites 32 on juttu ühest aktiivsest mehest, kes pidevalt mõtleb välja veidraid äriideesid. Temale viidatakse pronoomeniga *ta*. Ühe äriidee teostuse humoorikas kirjelduses aga tuleb mängu teine tegelane: välismaalane, kes tahab tulla karu laskma. Temale viidatakse pronoomeniga *tema*.

(32)

kui=**ta** [mees1] käinud siis korra Rootsis turismireisil. (0.5) **tal** [mees1] õnnestunud isiklike kontaktide baasil. (1.5) sõlmida paljude edukate rootslastega (.) leping. (0.5) et ee tulgu nemad aga Eestisse jahile. Enamus lepinguid läinud vett vedama (.) aga üks mees saatnud kirja=et vot väga hea=et (0.5) **tema** [mees2] saadab nüüd tšeki ära (1.0) kahe nädala pärast on Eestis. et olgu karu olemas (.) **tema** [mees2] tuleb ee laskma.

Näites 33 on peategelaseks oinas, kelle kohta on räägitud, et see on olnud väga vihane. Samasse narratiivi tuuakse ka teine tegelane, tädi Liisa. Kuna *ta* on reserveeritud oinale, siis saab tädi Liisa endale

demonstratiivi *see*. Hiljem, kui tädi Liisast enam ei räägita, viidatakse ka oinale demonstratiiviga *see*, kuid pigem tähenduses ‘selle oina liha’ kui ‘see oinas’. Oinale elusolendina viitamiseks jääb püsima pronoomen *ta*. Seega on näha, et eesti pronoomenikasutuses moodustavad inimesed ja loomad ühe rühma ja nende vahel ei tehta viitamisstrateegiates vahet.

(33)

Liisa-tädi, **see** ei tohtind üldse liikuda niigu kummardas nii oinas pani plaksti, ja **ta** käis lahtiselt ka ja siis pärast panime küll (0.5) kõide **see** läks ükskord põllu pääle **teda** edasi lööma näed niiviisi

/.../

ei poisid noh nemad ei söö **se**da (0.5) ee seda just see ma=i mäleta mis **ta** nimi oli sel oinal.

Kui entiteet on abstraktne, võib korduval mainimisel jääda püsima pronoomen *see* ka siis, kui “võistlevaid” aktiveeritud entiteete polegi, nagu näites 34:

(34)

aga kas sul näiteks noh (0.8) ütleme et sul noorena on mingid õudset ee mingi õudne püüdlus (.) midagi saavutada midagi erakordset ja tähtsat no ütleme jälg ajalukku vajutada aga (.) sa oled vana ja sul on **see** tegemata ja sa saad aru et sa ei saagi **se**da teha et noh sa (.) sul on juba see aeg möödus kus sa oleksid saand **se**da teha=ja

6.3.2. Korduv viitamine ja käändevorm: *see*, *seal*, *tema* ja *ta*

Nagu eespool juba personaalpronoomenite puhul mainiti, on eesti keeles oluliseks pronoomeni kuju määrajaks ka käändevorm. Selle kohta on täpsemalt kirjutatud Renate Pajusalu artiklis “*Anaphoric pronouns in spoken Estonian*” (Pajusalu, trükkis). Siinkohal esitatakse ainult koondtabel ja kokkuvõte.

Tabelis 2 on näha sagedasemate vormide esinemiskordade hulk vaadeldud TÜ suulise kõne korpusest juhuslikult võetud materjalis (kokku 1126 pronomeni *see*, *tema* ja *ta* esinemust, sama materjal, mis tabelis 1). Kuna mõnedes käänetes esinesid pronoomenid haruharva ja nende kohta ei ole võimalik mingeid üldistusi teha, on arvud esitatud ainult nende käänete kohta, kus esinemiskordade hulk ühe käände kohta ületas 10.

Tabel 2. Eesti ühiskeelee demonstratiivi *see* ja kolmanda isiku pronoomenite paradigmad ja esinemisjuhtude absoluutarv vaadeldud materjalis (kokku 1126 pronoomeni *see*, *tema* ja *ta* esinemisjuhtu) v.a pronoomeni *see* esinemised NP ühilduva osana

	Demonstratiiv- pronoomen	3. isiku pronoomeni pikk vorm	3. isiku pronoomeni lühike vorm
Nominatiiv	see (240)	tema (33)	ta (375)
Genitiiv	selle (23)	tema (16)	ta (4)
Partitiiv	seda (67)	teda (25)	
Allatiiv	sellele (3)	temale (1)	talle (33)
Adessiiv	sellel (1)	temal (7)	tal (62)
Komitatiiv	sellega (12)	temaga (1)	taga (3)
Pl. nom.	need (33)	nemad (13)	nad (64)
Pl. part.	neid (32)		

Eesti keeles toimub erinevate pro-vormide paradigmade põimumine elutute füüsiliste objektide puhul. Üldistavalt ja lihtsustavalt võib öelda, et nominatiivis viidatakse neile personaalpronoomeniga *ta*, genitiivis demonstratiivpronoomeniga *see* ja kohakäänetes demonstratiivadverbiga *sinna*, *seal*, *sealt* (kui entiteet on tõlgendatav kohana, näiteks *aga minul on sellest meeles mingi niisugune fakt, et Aliis Talvik mängis seal (=etenduses) kedagi või ei seda küll aga saad aru seal (=raamatutes) on mingi kindel põhi millele nad on nagu üles ehitatud*) ja personaalpronoomeni *ta* vormidega (kui entiteet ei ole tõlgendatav kohana). Mitmuses, vähemalt nominatiivis, on personaalpronoomeni *nad* kasutamine korduval viitamisel ka abstraktsetele referentidele nii tavaline, et demonstratiiv *need* tunduks paljudes kontekstides lausa võimatu. Näiteks katkes *noh asjad ei ole üldse pahad, aga nad ei ole päris nii ideaalsed, kui neist unistad* (vt ptk 7, näide 6) ei luba keeletaju asendada pronoomenit *nad* pronoomeniga *need*.

Skemaatiliselt on paradigmade segunemine kujutatud tabelis 3 (näited ja selgitused vt Pajusalu, trükis):

Tabel 3. Pronoomenite paradigmade segunemine

	ELUS	ELUTA füüsiline	ELUTA abstraktne
Nominatiiv	ta ~ tema	ta ~ see	see
Genitiiv	tema	selle	selle
Kohakääänded	talle, tal, talt	talle, tal, talt sinna, seal, sealt	sellesse, selles, sellest
Pluurali nom.	nemad ~ nad	nad	nad ~ need

6.3.3. Referendi uuestimainimine: demonstratiivid definiitsuse osutajana

Tüüpiliseks referendi uuestimainimise vahendiks on demonstratiivi kasutamine NP atribuudi positsioonis (vt täpsemalt Pajusalu 1997b). Tüüpiliselt tekib vestluses vajadus sellise viitamise järgi siis, kui referendist on varem vesteldud, kuid vahepeal on räägitud muust ja aktiveeritud referentide koha on hõivanud teised referendid. Eesti ühiskeskes kasutatakse varem mainitud referendile viitamiseks demonstratiivi *see*. Kui referent on aga tõlgendatav kohana (kasvõi metafoorselt), siis kasutatakse kohakäänetes demonstratiivadverbe *sinna*, *seal* ja *sealt*. Eespool näites 23 jutustati *mingist neiu*st, kellele seejärel viidati pronoomenitega, kuid pärast seda, kui mõnda aega oli räägitud liftist ja neiu polnud mainitud, mainiti teda uuesti fraasiga *see neiu*. Näites 35 on juba mõnda aega räägitud ühest filmist, üks kõnelajatest on öelnud, et talle see ei meeldinud ja seejärel on kommenteeritud arvamusi endid, filmi juurde naastes viidatakse sellele *seeNP*ga. Selles näites jääbki viitavaks vahendiks *seeNP* ka järgmistel kordadel ei vahetata seda pronoomeni vastu.

(35)

- 1 V: ära räägi millest see film oli, kui sa=i tea millest see film oli.
- 2 E: ju ma siis ei näinud (.) aga [minge muidugi] vaatama. (1.0) hea film oli.
- 3 V: [tundub küll]
- 4 V: see, et see film oli joomisest, seda võib öelda ainult inimene,
- 5 kes seda filmi näinud ei ole.

7 KOGUSESÕNAD VESTLUSES

Peatükis 6 vaadeldi mõnede kogusesõnade funktsioone referentsiaalsetes kettides. Vaatluse all olid eelkõige *üks* ja *kõik*, mis oma kasutuselt ongi rohkem pronoomenid kui kvantorid. Allpool veel mõnedest kogusesõnade pragmaatilistest funktsioonidest argivestluses, eelkõige tuleb selles peatükis juttu operaatoritest *mõni*, *mitu*, *palju*, *kogu*, *iga*, *nii*, *veel* ja *oma*.

7.1. Kogusesõnade tüüpilisi funktsioone argivestluses

Mis tahes entiteetide koguse väljendamise argivestluses võib jagada kahte põhirühma: tegelikuks ja pragmaatiliseks. Tegelik koguse all mõeldakse siinkohal entiteetide hulka, pragmaatilise all aga kontekstist sõltuvat kõneleja suhtumist sellesse. Eesti keele kvantorite (muude hulgas ka kvantorite *kõik*, *iga* ja *kogu*) semantikat on viimati käsitlenud Leho Paldre (1996, 1997) eelkõige formaalse semantika abil just sellest seisukohast, milline tegelik entiteetide hulk mingile sõnale vastab ja missuguseid nõudeid iga kvantor võimalikele liituvatele nimisõnadele seab. Siinkohal aga vaadeldakse, milliseid pragmaatilisi funktsioone võivad omada tuumsõnade hulka kuuluvad kogusesõnad argivestluses. Selles peatükis käsitletakse eelkõige sõnu *mõni*, *mitu* ja *palju*, intensifikaatorite ja aproksimatiividena tulevad kõne alla ka operaatorid *üks*, *mingi*, *nii* ja *oma*. Seega on teema ühelt poolt piiratud kvantifikatsiooni problemaatikaga, teiselt poolt tuumsõnade (enam-vähem) lõpliku hulgaga.

Kvantorid osalevad väga erinevat tüüpi grammatilistes konstruktsioonides, käitudes mõnikord arvsõnafrasina, mõnikord nimisõnafrasina ja mõnikord küsisõnana (eriti *palju* ja *mitu*, mis funktsioneerivad küsisõnana nii konstruktsioonides *kui palju* ja *kui mitu*, kui ka üksi). Need aspektid jäävad siinse vaatluse alt välja.

Koguse väljendamisel on neli põhilist pragmaatilist aspekti:

- a) kogus (st referentide arv või omaduse määr) ja hinnang kogusele (kas kõne all olevat on oodatust vähem või rohkem), siinkohal räägitakse sellest aspektist seoses sõnadega *mõni*, *mitu*, *palju* ja *veel*;
- b) predikaadi kehtivus kogu hulga või selle osa kohta, siinkohal sõnad *kogu* ja *iga*, sõna *kõik* puudutavat vt ptk 6;
- c) hinnang väljenduse täpsusele, siinkohal tuleb juttu operaatoritest, mille üheks funktsiooniks võib olla ebatäpsuse väljendamine;
- d) intensiivistamine ehk väljendatu rohkuse emotsionaalne osutamine.

Sekundaarselt võib koguse väljendamise kaudu implitseerida ka oma suhtumist kõne all olevasse, näiteks kipub *veel* esinema sellistes kontekstides, kus niigi halvale lisandub veel midagi halba.

7.2. Kogus ja hinnang kogusele: *mõni*, *mitu* ja *palju*

Igasuguses keelekasutuses esineb referentsiaalseid fraase, mis määratlevad viidatud entiteetide hulga. Need on eelkõige arvsõnafraasid, mis on üldjuhul indefiniitsed ja käituvad sarnaselt peatükis 6 käsitletud üksNPdega, st võivad kas viidata anafooriliselt varasemas tekstis mainitud entiteedi hulga alamhulgale või siis olla indefiniitsed esmamainijad. Arvsõnafraas ei anna üldiselt entiteetide kogusele mingit pragmaatilist hinnangut, kuigi see võib muidugi implitsiitselt kontekstist tuleneda.

Pragmaatiliselt huvitavamad on *mitu* ja *palju*, mis tegelikult ei määragi hulka, vaid ainult hinnangut. Ainuke selge arvuline piirang on see, et neid pole võimalik kasutada ühele entiteedile viitamisel, *palju* tunduks kummaline ka kahele viidates (sellele osutab näiteks naljatoonis öeldud *Võta palju, võta kohe kaks*, mida eesti keele kõneleja tajub vastuolulisena).

Kõige raskemini määratava entiteetide hulgaga on ilmselt *mõni*, sest võib tähistada nii ühte ebaspetsiifilist ja indefiniitset referenti kui ka väikest arvu referente. Eespool peatükis 6 oli juba juttu, et *mõni* võib esineda iseseisva NPna ja viidata kas uuele indefiniitsele referendile, olles seega referendi esmamainija, või irooniliselt ka tuntud isikule. Kui *mõni* on NP osa, säilib ja tegelikult isegi lisandub mitmetähenduslikkus. Esiteks võib *mõni* viidata väikesele hulgale. Nii *mõni* kui ka *mitu* võivad viidata arvuliselt samasugusele hulgale, kuid olla pragmaatiliselt eri tähendusega: *mõni* viitab oodatust väiksemale, *mitu* aga oodatust

suuremale kogusele (*ma lakin valgega, see võib mitu päeva peal olla*, vt näide 7). Võimalik, et sellist interpretatsiooni põhjustab see, et *mitu* on grammatiliselt arvsõna, *mõni* aga pronoomen. Näites 1 räägitakse rosinaleivast ja L väidab real 5, et seal on *mõni rosin* sees, implitseerides, et neid pole seal kuigi palju. Veel selgemini on “pigem vähem kui rohkem”-hinnagut näites 2, milles räägitakse arvutimängudest ja väidetakse, et “petukoodi” on vaja *ainult mõne puhul neist. mõni* esinebki tihti koos sõnaga *ainult* või *alles* (3), **ainult mitu* või **alles mitu* oleks vist eesti keeles aga lausa võimatu.

(1) [räägitakse rosinaleivast]

- 1 K: a=sulle see ei meeldind vä. (.)
- 2 L: ei mitte midagi iseäralikku ma ei tunne temäst. (1.5)
- 3 K: mis iseäralikku sa=sin=tundma pead, [leib on leib]
- 4 L: [et ta] et ta parem peaks olema
- 5 (2.0) ku tavaline leib, no sii mõni rosin sääil sihen om. (1.0)

(2)

ei se=ei ole oluline. (0.5) se on (.) *mõne asja* puhul ainult vajalik. (.) *mõne neist*. (0.8) enamus töötab neist niisama. (.)

(3) [näide suulise kõne korpuse päisest, st tegelikult kommenteeriv kirjalik tekst]

Kõrgharidus (mille omandas küll alles *mõned aastad* tagasi TPÜ-s). Olnud pikka aega ka lasteaiakasvataja.

Teiseks võib *mõni*NP viidata tõepoolest ühele indefiniitsele referendile, enamasti tulevikku suunatult, st et sellise NPga väljendatakse tavaliselt tulevikus toimuvat valikut ja just seetõttu polegi ühte ja kindlat referenti, et seda veel ei teata. Nii võib kõneleja väita, et ta käib *mõni päev Põlvas ära* (vt näide 1, ptk 6), mõeldes sellega ühte päeva tulevikus, või teha ettepanek võtta üles *mõni jututeema* (4, rida 3).

(4)

- 1 H: ei siin ei=ole midagi rääkida
- 2 K: räägi=räägi (.)
- 3 H: võtke *mõni jututeema* üles siis.
- 4 K: noh (0.5) mina =ei=tea
- 5 M: võtke laul üles või.

Nii *mõni päev* kui *mõni jututeema* on lausekontekstis määratlemata referentide arvuga, kuid laiemast kontekstist võib järeldada, et neis on tegemist ühe päevaga, sest on ebatõenäoline, et Põlvas “ära käimine” võtaks rohkem aega, ja ühe jututeemaga, sest tõenäoliselt ei kavatseta mitut teemat korraga arendada. Mõnikord võib juba fraas ise mitmetähenduslikkuse kaotada, näites (5) on fraasis *mõnes teises lavastuses* sõnavorm *teises*, mis näitab, et mõeldakse ühte ebaspetsiifilist lavastust.

(5)

A: aga huvitav (.) mis ajal see aastal see võis olla=sis (.) Leen ütleb et nüüd tema kui loeb, et temale tuleb kõik tuttav ette. (---)

B: aga võib-olla Leen on **mõnes teises lavastuses**. (0.5) (-) telekas tuli

NP osana lisandub sõnale *mõni* veel üks tähendus: konstruktsioonis *mõne aja pärast* tähendab see väikest loendamatu (st mitte ajühikutes väljendatud) ajahulka (näide 6, vt ka peatükk 8).

(6)

1 `mingi vanus kus sa oled `piisavalt `idealist=ja `optimist=ja kõike muud

2 seda=ja **mõne aja pärast** hakkad aru saama, et elu on reaalsus, kus noh

3 asjad ei ole üldse `pahad, aga nad ei ole päris nii `ideaalsed, kui neist unistad.=

mitu ei ole argivestluses väga sage, kuid leitud näited kinnitavad hüpoteesi, et seda kasutatakse eelkõige suhtelise rohkuse väljendamiseks, kuigi referentide tegelik arv võib olla kaks või napilt rohkem. Näites 7 räägib tütarlaps, et lakib küüned ära valge lakiga mitte punasega, sest valge *võib mitu päeva peal olla*, võrreldes punasega seega rohkem. Näites 8 väidavad eri kõnelejad samaaegselt, et süüakse *tihti ja mitu korda*. Näites 9 imestatakse aga, et kohtus on *mitu korda* käidud, vastupidiselt varem arvatule.

(7)

A: lakiks küüned ka ära laagrisse mineku puhuks=vä. (0.5)

B: se=hakkab kooruma=ju. (0.5) punasega.

punane bodi ja punased küüned. (0.1)

A: ma lakin valgega, see võib **mitu päeva peal** olla

(8)

D: {---} 'sööma, (.) mul on lihtsalt nii väike kõht=et ma süön korraga vähem. (.) a [selle=eest 'tihti.]

C: [{-} **mitu=korda**]

(9)

R: [(---)] ((maki ragin)) (...) mis ta oli mitu:

(H): a ta on **mitu**.R: mis ta on **mitu korda** siis see kohus olnud=vä.

J: tähendab (0.8) (-) ((ragin)) (...) tahavad kinni panna noh. ((ragin))

palju on eelkõige hinnang rohkusele, mida see tegelikult eri kontekstides tähendab, on väga erinev. Tõenäoliselt ei saa eesti keeles siiski kasutada sõna *palju* vähema kui nelja referendi kohta. Absoluutne selline määratlus ei ole, see põhineb eelkõige relevantsusmaksimist tehtaval järeldusel, et kui juba öeldi *palju*, siis see pole üks ega *mitu* (skalaarse koguseimplikatuuri kohta vt näiteks Levinson 1983). Siiski on meie vähelapselises ühiskonnas ka kolm last juba palju, nii et tõepoolest sõltub kõik oodatava hulga ja tegeliku hulga vahekorra. *palju* võib esineda mitmesugustes grammatilistes konstruktsioonides nii koos nimisõnafrasiga kui ka ilma. Enamasti uut diskursuserferenti ei teki, sest referendid jäävad ebaspetsiifiliseks. Nii on näites 10 *palju* referendiks kõik see, mis jääb *tegemata*, suhteliselt raske oleks sellele ebaspetsiifilisele referentide hulgale hiljem viidata definiitse fraasiga.

(10) [poliitiline debatt]

JL: meie nigu eelarveauk=õõ jäi kindlasti alla miljardi=aga see (.) meie sellepärast ei põe=aga=vat: ma kardan=et tammelastel on küll jääb **palju** tegemata

Leidub siiski ka spetsiifilisi *palju*NPsid, nagu näites 11, kus paljudest piltidest seina peal jätkatakse juttu hiljem real 5 kui definiitsest ja spetsiifilisest rühmast *niuksed pildid*.

(11)

1 A: vata ku **palju pilt**e on nendel seina peal.

2 B: to on nii kaugõlt mõõta.

3 A: nendel **palju pilt**e [seina peal.]

4 B: [tal ei ole] akent. (.) tal on pandud kommikarp. (.) minu

5 saadetud=see Monika kommikarp=ja tal on niuksed pildid.

palju võib mitmuslikuna olla pronoomeni funktsioonis ja viidata ebaspetsiifilisele isikute rühmale, tekitades ka uue diskursuse referendi. Näidetes 12 ja 13 viitavad fraasid *paljud* ja *väga paljud* ebaspetsiifilisele isikute rühmale.

(12)

aga niivõrd **paljud** reageerisid selle peale nagu eitavalt,

(13)

selgus et kõi- apsoluutselt `kõigil ((3. välde)) oli see eelmise päeva õppuste tulemus `positiivne (.) > väga **paljud** `arutasid oma pere keskel (.) .hh igasuguseid `probleeme=ja < (.) lahti lah-ee (.)

palju esineb tihti koos sõnadega *kui* ja *nii*, mis mõlemad toimivad tüüpiliselt intensiivistajatena. Grammatiliselt on *kui*-intensiivistaja tekkinud lausekonstruktsioonist *vaata/mõttele/kuula kui X*, mis juhib kuulaja tähelepanu erakordsele nähtusele. Nii on see ka näites 11, kus erakordne nähtus on piltide suur hulk seinal. *nii* kuulub omakorda erinevatesse konstruktsioonidesse, näiteks *nii palju (NP) kui* (näide 14) ja *nii palju (NP) et* (näide 15), kus *palju* ei esine enam mitte rohkuse näitajana, vaid polaarsete vastandite *palju-vähe* domineeriva poolena.

(14)

raadiojaamu on niipalju kui levis on, peaaegu kõik võtab välja ka?

(15)

R: a='see on ju (.) vot > siis on `kõik ned=e < (.) noh (.) 'tuuletallamised ja 'jooksmised 'möödas, sis sa oled juba natuke `tark ja natuke `loll juba=ja (0.5) noh (.) **ni='nii=palju** `loll et said `teada et elust midagi eriti tark- `tarka juurde ei `õppindki=said=`teada=aint et sa oled `loll. (0.5) võid `rahus oma `perega tegeleda=ja (1.2) pole `kiiret kuhugi=ja

Kui aga *kui* või *et* on sellisest konstruktsioonist puudu, siis saab *nii* intensifikaatori tähenduse, nagu näites 16.

(16)

sellest on **nii=palju** `juttu olnud, (0.8) meil=oli Vöölpuuli päev mäletatavasti ka nädala `algupoole n:ii=et (0.7)

Oleme kogusesõnaks määratlenud ka sõna *veel*. *veel* ei ole küll kvantor, kuid on tihedalt seotud koguse määratlemisega, sest üks tema proto-

tüüpsetest tähendustest on 'lisaks' (sellest ja ka muudest sõna *veel* kasutustest on valminud seminaritöö Parm 2003). *veel* näitab, et varasemale hulgale tuleb lisada veel midagi, seega see hulk kasvab. Mõnikord luuakse hulk just sõna *veel* kasutamise, sest kui midagi on "veel" siis pidi midagi juba enne olema. Nii luuakse näites 17 real 4 adverbi *veel* kasutamisega ebaseeldivate asjaolude hulk (ruumi vähe + eesistuja lasi istme alla), näites 18 ebasobivate detailide hulk (sametkleit + pikk kleit).

(17)

- 1 T: me ist[sime] muidugi kahekesi ma=oks võind ka üksinda istuda
- 2 bussis oli ruumi küll
- 3 M: [nojah]
- 4 T: ja teine lasi **veel** alla=tead et nii vähe ruumi tead ma=i=saand lehtegi lahti ka teha

(18)

siis me läksime <paljaste õlgadega sametkleitides> (0.5) Aavel oli **veel** pikk, (3.0) Von Kraali

7.3. kogu ja iga

Loogilise ja formaalse semantika seisukohast tähendavad nii *kogu* kui *iga* seda, et identifitseeritava hulga kohta kehtib predikaat iga liikme kohta eraldi (*iga*) või kogu hulga kohta tervikuna (*kogu*). Formaaalses semantikas on neid kahte universaalkvantori tähendust eristatud kui kollektiivset (*kõik* ja *kogu*) ja distributiivset (*iga*), selline vahetegemine on arvatud olevat universaalne (vt nt Vendler 1967, Brooks jt 2001). Argivestlustes on tihti tegemist liialdusega või pole hulk, mille kohta midagi väidetakse, tegelikult üldse määratav. Mõlemad sõnad on eriti sagedased ajaväljendites, väites et midagi tehakse *iga päev* või *kogu aeg*. Näites 19 väidetakse, et loenguplaanis on *iga päev augud sees*, tegelikult seletamata, kas asi puudutab ainult tööpäevi ja kas ikka tõesti on tegemist iga päevaga. Aga see pole vestluse seisukohalt oluline, kuulaja tajub, et tegemist on pidevalt korduva nähtusega, ja sellest on küllalt.

(19)

K: kas=e keskpäeval mingeid vaheaegasid ka loengute vahel on. (1.0)

D: õõ (.) iga päev on praegu nii et on mingit augut, aga see on vä- õudselt vastik.

Näites 20 väidetakse, et ungarlased panevad hapukoort *iga asja sisse*, mis tõenäoliselt ei ole tõi isegi siis, kui *asja* all mõeldakse toitu.

(20)

K: ungarlased panevad sinna sisse ainult tilli=ja (0.5) ja=soola. (.)

M: heheh (.) ja isegi vett pole vaja panna.

K: jah ja hapukoort, mida nad muidu panevad iga asja sisse.

Näites 21 väidetakse, et mees tahtis ja naine ei tahtnud *kogu aeg* koos olla, vaevalt aga mõeldakse tõepoolest kogu aeg koos olemist.

(21) ((televastuse ümberjutustus))

ja noh et umbes nii et kuulge=et a mees tuli töölt ära umbes nii et noh nüüd saame kogu aeg koos olla ja sis naine ütles et (.) ma ei taha teiega kogu aeg koos olla.

7.4. Hinnang koguse esitamise täpsusele: üks, mingi ja oma

Mõned tuumsõnad toimivad teatud kontekstides aproksimatiivide ehk umbmäärastajatena. Need on eelkõige *üks*, *mingi* ja *oma*. Üldisema ülevaate aproksimatiividest eesti ja soome keeles on andnud Mati Erelt ja Matti Punttila (1994), sõnu *üks* ja *mingi* aproksimatiividena on käsitlenud ka varem R. Pajusalu (vt Pajusalu 2000), siinkohal vaid mõned näited argivestlustest, milles *mingi pool tundi* tähendab 'umbes pool tundi' (22) ja *üks kaheksakümmend kilo* 'umbes 80 kilo' (23). Näites 24 esinev fraas *oma kolmteist neliteist* tähendab samuti 'umbes 13–14'. kuid siin annab selle interpretatsiooni juba arvsõnade kasutus. *oma* on ilmselt lisaks aproksimatiivsusele ka rohkuse väljendaja, sest seda saab kasutada eelkõige suhteliselt suure koguse umbmäärastamisel.

(22)

Kü: ei ole midagi siin veel keeb. (0.8) vesi on veel sees. (0.5)

Ka: ja ja **mingi** pool tundi=juba.

(23)

üks kaheksakümmend kilo liha

(24)

see on **oma** kolmteist neliteist aastat tagasi

7.5. Intensiivistamine: *väga* ja *nii*

Tuumsõnadest on sagedaseim intensiivistaja muidugi *väga*, mis ongi selle sõna põhifunktsioon. Sageli esineb intensiivistajana ka demonstratiiv *nii*. Eespool peatükis 6 näites 17 real 10 oli juba üks selline intensiivistav *nii* (*tead nii naljakas oli kuulda*). Samasugused intensiivistavad *nii* kasutused on näidetes 25 ja 26 (põhjalikum sõna *nii* käsitlus leidub näiteks bakalaureusetöös Möller 2001).

(25)

P: Ave poole lähed.

S: **nii** kahju, et televiisorit ei saa vaadata, ma län televiisorit vaatama. Aktuaalset] kaamerat.

(26)

K: [kas sa teed lapitekki]=vä.

P: ma teen lapitekki omale. [tütretüt-] (.) tütre- (.) \$ tütretüttele. \$

M: [nii armas]

Muudest intensiivistajatest on eesti ja soome keele kohta võrdlevalt kirjutatud Mati Erelt ja Matti Punttila (1997).

8. AJA- JA RUUMISÕNAD

Aja- ja ruumisõnade semantikat on võimalik käsitleda mitut viisi. On võimalik lähtuda tähendusest ja uurida näiteks seda, kuidas ja milliseid ajasuhteid eesti keele ajasõnad väljendavad. On võimalik vaadelda aja- ja ruumisõnu koos, selgitades, kuidas toimub tähenduse ülekanne ruumi valdkonnast aja valdkonda. Ja on võimalik sõnast lähtudes uurida, kuidas mingi kindla suhtesõna ruumi-, aja- ja abstraktsed tähendused ühtsesse ja mõistetavasse struktuuri sättida. Järgnevates alapeatükkides kasutame neid erinevaid võimalusi eesti keele kesksete aja- ja ruumisõnade semantikast ülevaate tegemiseks. Tuumsõnade hulka oleme ruumi- ja ajasõnadest arvanud *siis, nüüd, praegu, juba, pärast, alla, peale, üle, vastu, läbi, eest*. Selline valik on tingitud mitmetest sisulistest ja vormilistest kriteeriumidest (vt sissejuhatusest), millest nende sõnade puhul olulisemad on sagedus, polüseemsus ja tähenduse skemaatilisus. Valik ei ole lõplik ega range ja siinses peatükis leiab lähemat käsitlemist vaid osa neist sõnadest. Samas on kaasatud tuumsõnade tähenduste vaatlusesse nende nõ semantiline ümbrus (osad 8.1 ja 8.2).

8.1. Eesti keele deiktilised ajasõnad

Eesti keele ajasõnad *nüüd, praegu, pärast* on tüüpilised deiktilised ajasõnad, nende osutus sõltub kontekstist, milles neid lausutakse. Sellepärast vaadeldgem nende tähendusi muude deiktiliste ajasõnade hulgas⁶

Eesti keele grammatika on jaotanud ajamääruslikud väljendid aega jaotavateks sõnadeks ja ajas lokaliseerivateks väljenditeks (EKG II: 76). Ühikuid, milleks pidevat aega annab jaotada, märgivad mõõdunimisõnad *aasta, kuu, päev, tund, minut, aegkond, periood, semester* jne (samas). Ajas sündmusi lokaliseerida saab kahel viisil – ajas lokaliseerivad nimisõnad *hommik, esmaspäev, jaanuar, kevad, kesköö* jt

⁶ Järgnev käsitlus toetub osaliselt Ann Veismanni bakalaureusetöole *Eesti keele leksikaalne ajadeiksis* (Veismann 1997).

asetavad sündmuse nõ absoluutselt, st toetudes mingile konventsionaalsele ajaüksuste järgnevusele. Ajamäärsõnad, nagu *täna, eile, praegu, varem, kohe*, asetavad aga sündmuse suhteliselt, st lähtudes kõnelemise ajast ehk deiktisest nullpunktist.

Seega on deiktilised ajasõnad süntaksi seisukohast toimumisaega väljendavad ajamäärused, mis asetavad sündmuse suhteliselt vastavalt kõnelemisajale.

Anafooriliste ajasõnade jaoks on lokaliseerimise aluseks selleks varem kindlaks määratud hetk (minevikus). Anafooriline on näiteks ajamäärsõna *siis* – me ei saa osutada selle sõnaga, kui me pole varem tekstis kindlaks määranud mingit aega minevikus, millest jutt käib. Sündmuste kestust väljendavad ajalised mõõdunimisõnad ega absoluutselt asetavad ajanimisõnad pole deiktilised, kuid nad võivad aidata deiktilistes fraasides sündmuse ajas paigutada (*eelmisel kevadel, kolm minutit tagasi*). Teatud kontekstides võivad ka mõned absoluutselt lokaliseerivad ajanimisõnad olla mõistetud deiktiselt, näiteks on võimalik ütelda *hommikul jõin teed, esmaspäeval lähen ujuma*, pidades silmas *täna hommikul* ja *tuleval esmaspäeval*, ent need on siiski kontekstiliselt piiratud juhud, see ei ole (eesti kirjakeeles) tavaline võimalus. Eesti keele deiktilised ajaväljendid on esitatud kokkuvõtvalt tabelis 1.

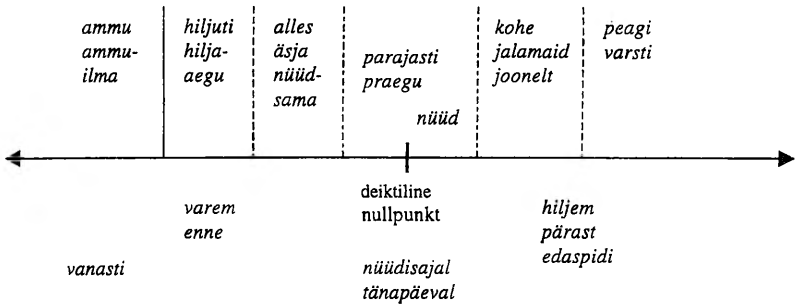
Eesti keele deiktilised ajaväljendid võib jagada kahte põhitüüpi: esiteks **piiritletavat** aega märkivad sõnad ja väljendid: need hõlmavad mingite konventsioonidega kehtestatud kindla ajavahemiku, nt *eile, eelmisel nädalal*; ja teiseks **ähmaste piiridega** ajale viitavad sõnad: need osutavad suhteliselt ebamäärasele ajahetkele minevikus, olevikus või tulevikus (nt *äsja, varsti, kohe*). Piiritletavat deiktilised ajaväljendid võivad olla kas üksiksõnad (sel juhul on need ajamäärsõnad) või fraasid, mis koosnevad ajalise mõõdunimisõnast või ajas lokaliseerivast ajanimisõnast ja kas kaassõnast, adjektiivist, pronoomenist või partitsiibist (*aasta pärast, järgmine reede, sel aastal, möödunud nädal*). Fraasid koosnevad seega ajasõnast, mis ise pole deiktiline (nt *aasta*), ent mis annab fraasile ajalise tähenduse, ning fraasi deiktiliseks muutvast sõnast, mis pole (üksi esinedes) iseenesest ei ajatähenduslik ega deiktiline (nt *järgmine*).

Tabel 1. Eesti keele deiktillised ajaväljendid

	Piiritletavat ajavahemikud			Ähmased ajavahemikud	
	Üksiksõnad (adverbid)	Fraasid		Lähemal (adverbid ja substantiivid)	Kaugemal (adverbid)
		Partitsiibid, adjektiivid ja pro-noomenid	Post- posit- sioonid		
Minevik	<i>eile</i> <i>üleeile</i> <i>tunaeile</i> <i>mullu</i> <i>tunamullu</i> <i>jne</i>	<i>läinud_</i> <i>möödunud_</i> <i>eelmisel_</i> <i>mineva_</i> <i>viimasel_</i> <i>ülemöödunud_</i> <i>üle-eelmisel_</i>	<i>_eest,</i> <i>_tagasi</i>	<i>alles</i> <i>ammuks</i> <i>ennist</i> <i>hiljuti</i> <i>hiljaaegu</i> <i>just</i> <i>nüüdsama</i> <i>äsja</i> <i>vast</i>	<i>ammu</i> <i>ammugi</i> <i>ammuilma</i> <i>ammuaega</i> <i>varem</i> <i>varemini</i> <i>varemal</i> <i>enne</i> <i>ennist</i> <i>vanasti</i>
Olevik	<i>täna, tänavu</i>	<i>sellel_</i> <i>sel_</i>		<i>nüüd</i> <i>parajasti</i> <i>parasjagu</i> <i>praegu</i> <i>tänapäev</i> <i>nüüdisaeg</i>	
Tulevik	<i>homme</i> <i>hommepäev</i> <i>ülehomme</i> <i>tunahomme</i> <i>jne</i>	<i>tuleval_</i> <i>järgmisel_</i> <i>ületuleval_</i> <i>ülejärgmisel_</i>	<i>_pärust</i>	<i>jalamaid</i> <i>joonelt</i> <i>korrapealt</i> <i>kohe</i> <i>otsekohe</i> <i>otsemaid</i> <i>otseteed</i> <i>silmapilk</i> <i>viivitamata</i> <i>peagi</i> <i>peatselt</i> <i>varsti jt</i>	<i>edaspidi</i> <i>pärast-</i> <i>poole</i> <i>hiljem</i> <i>pärast</i>

Ähmased deiktillised ajasõnad on adverbid (ja neist tuletatavad adjektiivid) ja nad jagunevad ajas kaugemale ja ajas lähemale osutavateks. Samuti saab ähmaste piiridega deiktillisi ajasõnu jaotada selle järgi, kui laialt mõistetavale ajavahemikule nad osutavad. Näiteks sõnad *edaspidi*, *hiljem*, *varem* ja *enne* osutavad võrdlemisi laiale ajavahemikule tulevikus või minevikus. Olevikus kuuluvad ähmaste piiridega deiktilliste ajasõnade hulka ka nimisõnad *tänapäev* ja *nüüdisaeg* (nendega samalaadne on *kaasaeg*, millele keelekorraldajad on leidnud soovita-

tavaks ainult anafoorse kasutuse (vt ÕS 1999: 242)), mille osutus on samuti üsna lai. Samas näiteks sõnade *alles*, *hiljuti*, *kohe*, *varsti* osutus märgib pigem hetkelist aega. Sellist jaotust illustreerib joonis 1. Ajajoone peal on loetletud mingil määral kindlakstehtavate piiridega ajavahemikele osutavad sõnad, joone all väga laialt aega viitavad väljendid. Joonepealsete väljendite eripära on ka see, et vahel on nende osutus määratav ühepoolse piiriga. Näiteks sõna *ammu* puhul paikneb osutus igal juhul kaugemal minevikus. Sõnade *äsja*, *nüüdsama*, *jalamaid* jne kohta aga võib väita, et nad osutavad olevikuga vahetult kokkupuutes olevale ajale. Mingeid kindlaid piire nende sõnade osutuses siiski paika panna pole võimalik.

Joonis 1. Ähmaste deiktilliste ajaväljendite osutamise kaugus ajajoonel

Sõnade *nüüd* ja *praegu* vahet võib näha selles, et *praegu* osutus on üldisem ja neutraalsem, lauses võib sõna *nüüd* enamasti asendada sõnaga *praegu*, nagu näiteks lausetes 1a–c.

(1)

- a. Just **nüüd** on õige aeg. ~ Just **praegu** on õige aeg,
- b. Sellest on **nüüd** juba kaheksa aastat. ~ Sellest on **praegu** juba kaheksa aastat.
- c. Alles ta nuttis ja **nüüd** juba naerab. ~ Alles ta nuttis ja **praegu** juba naerab.

Sõna *nüüd* tähendus on oma osutuselt kitsam ja kontrasteeriv, st leidub veel mingi ajahetk, millega sõna *nüüd* tähendus end suhestab, näiteks laused *tädi on praegu töötu* ja *tädi on nüüd töötu*, millest esimene edastab infot vaid hetkeseisu kohta, teine aga implitseerib mitmesuguseid

lisajäreldusi (nt et tädi veel hiljuti käis tööl). Lauses pole *praegu* nii hõlpsasti asendatav sõnaga *nüüd*, nagu näha lausetest 2a-c.

(2)

- a. Venda pole **praegu** kodus. ≠ Venda pole **nüüd** kodus.
- b. Ema just **praegu** helistas. ≠ Ema just **nüüd** helistas.
- c. Mul pole **praegu** aega, räägime hiljem. ≠ Mul pole **nüüd** aega, räägime hiljem.

Ent nende sõnade tähenduste eristamine pole niisama lihtne ja vääriks veel pikemat uurimist. Sõna *nüüd* erineb sõnast *praegu* ka selle poolest, et ta on muutunud kõnekeeles väga tavaliseks partikliks. Hennoste (2000: 1804) järgi on see üks tavalisemaid värvingupartikleid.

Anafoorselt saab mineviku ja tuleviku ajale viidata sõnaga *siis*, nagu näidetes 3–4.

(3)

Minu lapsepõlves olid väga külmad talved. **Siis** võis külma tõttu koolist puududa.

(4)

Homme on palgapäev. **Siis** ostan lapsele uued saapad.

Sõna *siis* funktsioone on uurinud Airi Jansons oma bakalaureusetöös (2001). Ta on leidnud sõnale *siis* kuus põhifunktsiooni: ajale ja järgnevusele viitamine; asjaolule viitamine; teksti liigendamine; lisamine; värvingu andmine; ja funktsioon parandusmehhanisimis. Tihti täidab *siis* mitut funktsiooni korraga ja nii pole ka võimalik tõmmata piiri selle partiklistunud kasutuse ja proadverbilise kasutuse vahele. Tähelepanu väärib, et Jansonsi andmetel ristusid teiste rühmade funktsioonidega kõige sagedamini just ajarühma *siis*-partiklid (nt aeg ja teksti liigendus) (Jansons 2001: 72).

Piiritletavate deiktiliste ajasõnade puhul pole küsimus ajalisest kaugusest kohane, sest nende kaugus ajas on määratav nende samade sõnade endiga või fraaside korral ajalise mõõdunimisõna või ajanimisõnaga. Postpositsioonilistes deiktilistes ajaväljendites on võimalik lisada mõõdunimisõna ette seda täpsustav nimisõna (*kolm aastat tagasi*). Postpositsioonilistes väljendites ei ole üldjuhul kasutatavad ajas lokaliseerivad ajanimisõnad (**kevad tagasi*), kuid see on võimalik täpsustava komponendiga fraaside korral (*paar hommikut tagasi*).

Olevikus on piiritletava sisuga deiktilisteks ajaväljenditeks pronoomeni *see* ja ajasõna ühendid, need osutavad olevikule enamasti laiemas mõttes, hõlmates ka minevikku ja tulevikku (*sellel aastal, sel talvel*); ent võivad olla kontekstist sõltuvalt kasutatavad ka mineviku väljendamiseks (*sellel hommikul, sel päeval*), kuid siis on tegemist anafoorsete väljenditega, mille tähendus selgub varem tekstis kindlaksmääratud *selle* osutusest.

8.2. Ruumi- ja ajasõnade seosed eesti keeles⁷

Keeleteadlased on aja- ja ruumiväljendite seotust tähendanud juba ammu. Näiteks väljendatakse väga paljudes keeltes samade kaasõnadega nii ruumi-, aja- kui ka abstraktseid suhteid. Osalt on tegemist diakroonilise protsessiga – ruumisõnadest arenevad ajapikku ajasõnad, ent tihtipeale on aja- ja ruumitähendus kasutusel sünkroonselt. Enamasti ollakse ühel meelel selles, et ruumisuhete valdkond on kognitiivselt primaarne, ruumisuhete alusel mõistetakse ja mõistestatakse abstraktsemaid suhteid, sh ka ajasuhteid. Täpsemalt võiks öelda, et suurem osa meie aja mõistmisest on metafoorne versioon meie arusaamast liikumisest ruumis. Just liikumist on pidanud aja mõistestamisel keskseks Ch. Fillmore, öeldes, et tänu liikumismetäfoorile saab mõelda kas läbi aja liikuvast maailmast või seisvast maailmast mööda liikuvast ajast (Fillmore 1997: 45). Lakoff ja Johnson (1980 ja 1999) on rõhutanud, et inimene mõõdab aega sündmusi võrreldes (nt ka kellaosuti liikumine on üks võrdlusaluseks olev sündmus) ja seetõttu omistatakse ajale keeles sündmuste omadused – aeg on ühesuunaline, pidev, jaotav ja mõõdetav (loendatav) (Lakoff ja Johnson 1999: 138).

Lakoff ja Johnson on välja toonud, et ajast rääkides tarvitatakse mitmesuguseid mõistemetafoore, millest olulisemad on orientatsioonimetafoor, liikuva aja metafoor ja ajamaastiku metafoor. Need kolm metafoori on mõjutanud ka eesti keele ajaväljendite kujunemist ruumisõnadest.

Orientatsioonimetafoor annab vaatlejale ajas mingi kindla suunatuse. Nii indoeuroopa keeltes kui ka eesti keeles kehtib orientatsioon,

⁷ Pikem käsitlus eesti keele aja- ja ruumisõnade seostest on ilmunud kogumikus *Papers in Estonian Cognitive Linguistics* (Veismann 2001).

mille järgi tulevik on inimese ees ja minevik seljataga. Eesti keeles võib orientatsioonimetafoori avaldumise näiteks tuua laused 1a ja b.

(1)

- a. Teda ootab **ees** suur tulevik.
- b. Jätame mineviku **seljataha**.

Orientatsioonimetafoor kehtib nii liikuva aja kui ajamaastiku metafoori üleselt. See tähendab, et liikuva aja metafooris kulgeb aeg vaatlejast mööda suunaga eest taha ja ajamaastiku metafooris liigub vaatleja ajas näoga tuleviku suunas ja seljaga mineviku poole.

Liikuva aja metafoori järgi vaatleja seisab ja aeg möödub temast (suunaga eestpoolt seljataha). Kuna aega (sündmuse analoogial) on võimalik mõõta, jaotada ja loendada, siis võib mööduvat aega näha ka üksteisele järgnevate ajaüksuste rivina. Objektide reas kulgemine võimaldab omakorda omistada neile sisemise orientatsiooni, ehk siis esi- ja tagaosa (inimesel on kogemus, et elus objektid paiknevad valdavalt näoga/esiküljega liikumissuunas, ja see võimaldab omistada näo või esikülje ka liikuvatele esemetele, millel sisemine orientatsioon puudub). Liikuva aja metafoor esineb näiteks väljendites lausetes 2a–e.

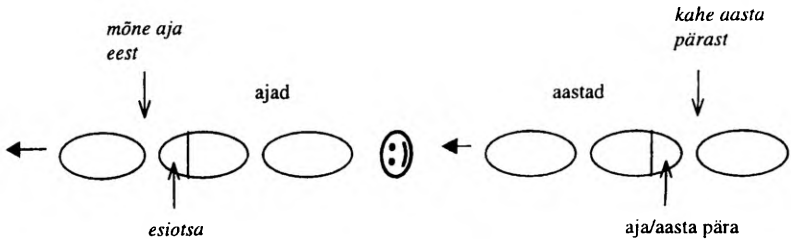
(2)

- a. **Läinud** aastal oli soe suvi.
- b. **Möödunud** nädalal käisime suusatamas.
- c. Kes teab, mis **tulev** kuu toob.
- d. Kevad **läheneb** iga päevaga.
- e. Peagi **saabub** vabariigi aastapäev.

Ajaobjektide liikumist reas illustreerivad väljendid näidetes 3a–g (kui aeg ja sellega koos sündmused liiguvad üksteise järel reas, siis ilmub mingi sündmus mainitud aja taga või järel) ja liikuvatele ajaobjektidele omistatavaid esi- ja tagaosa näited 3d–g. Piltlikult on liikuva aja metafoorile tuginevaid ajaväljendeid esitatud joonisel 2.

(3)

- Eelmisel** aastal käisime Roomas.
- Järgmisel** kolmapäeval kohtume uuesti.
- Seminar toimub kahe nädala **tagant**.
- Mõne päeva **eest** käisin teatris.
- Paari nädala **pärast** algab kevad.
- Pärastpoole** joome kohvi.
- Esiotsa** ei oska selle kohta midagi ütelda.

Joonis 2. Ajarivi liikuva aja metafooris.

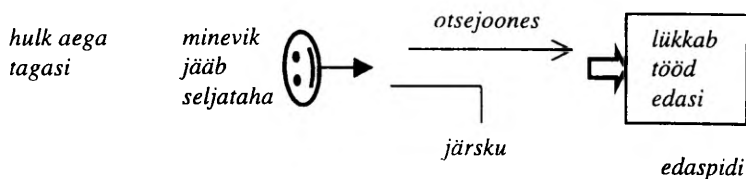
Ajamaastiku metafoori järgi liigub vaatleja ajas nagu maastikul suunaga tuleviku poole, jättes mineviku aega/hetki ja sündmusi seljataha (vt joonis 3). Sellest, et aega on võimalik mõistestada inimese liikumise kaudu, kõneleb selgelt tänapäevaks käibelt kadunud ajaväljend *teed* 'aega tagasi' mis esineb veel siiski Saareste mõistelises sõnaraamatus (seda peamiselt 19. sajandi allikate toel), kust pärinevad näited 4a-c (Saareste 1958: 52 ja 98). Ajamaastiku metafoori tänapäevaseid rakendusi illustreerivad väljendid näidetes 4d-g.

(4)

- Sellest on nüüd 3 aastat **teed**, kui viimati linnas käisin.
- ...kedda mõnni aasta **teed** rekrutiks olli antud (Mas. N I 10⁸).
- Sest on kaks nädalat **teed** (Mtl A 23⁹).
- Aasta **tagasi** seda maja siin veel polnud.
- Koosolek lükati **edasi**,
- Edaspidi** ole püüdlikum!
- Koguneme kella kolme **paiku**.

⁸ Masing, Otto Wilhelm 1821. *Marahwa Näddala-Leht* [I]. Tartu.

⁹ Manteuffel, Peter 1838. *Aiawite peergo walgussel*. Tallinn.

Joonis 3. Ajamaastiku metafoori väljendeid

Järgmises alapeatükis tuleb juttu kaassõnast *üle*, mis samuti võib ajamaastiku metafoori abil aega väljendada, nt lauses 5 nähakse inimest justkui liikuvat üle aja (vrd pikk aeg kui pikk tee või vahemaa), et siis jõuda mainitud sündmuse (teatriskäigu) juurde.

(5)

Üle pika aja käisin teatris.

Ruumiomaduste ülekandmisest aja valdkonda maastikumetafoori alusel tulenevad ilmselt ka sellised väljendid nagu on toodud näidetes 6a-d. Nii saab ajas nagu ruumiski liikuda otse (6a–b), sündmuse ilmumine liikuva vaatleja ette võib olla järsk (6c) ja sündmused võivad paikneda ajamaastikul tihedasti (6d) või harvalt (*harva*).

(6)

- a. Tule **otsemaid** siia!
- b. See asi tuleb **otsejoones** korda ajada.
- c. **Järsku** kostis pauk.
- d. Erilisi sündmusi ei juhtu kuigi **tihti**.

Kokkuvõtvalt on ruumilistele metafooridele toetuvad eesti keele ajaväljendid esitatud tabelis 2.

Tabel 2. Ruumimetafoorile toetuvad ajaväljendid

	Minevik	Tulevik	Muud
Liikuv aeg	<i>minevik</i> <i>mineval_</i> <i>läinud_</i> <i>möödunud_</i> <i>eelmine_</i> <i>_eest</i> <i>eespool</i> 'varem'	<i>tulevik</i> <i>tuleval_</i> <i>saabuv_</i> <i>lähenev_</i> <i>järgmine_</i> <i>_pärast</i> <i>pärast</i> <i>pärastpoole</i>	<i>_tagant</i> <i>esialgu</i> <i>esiotsa</i>
Liikuv vaatleja ajamaastikul	<i>_tagasi</i> (<i>_ teed</i>) <i>seljataha jätma</i>	<i>_ edasi</i> <i>edaspidi</i> <i>eelolev_</i> <i>eelseisev</i> <i>eel</i> <i>ees</i>	<i>siitamaani, aegamööda</i> <i>otseteed/maid/kohe</i> <i>otsejoones/joonelt</i> <i>järsku</i> <i>harva</i> <i>tihti</i> <i>vahest</i> <i>paiku</i>

8.3. Suhtesõnade semantikast üle näitel¹⁰

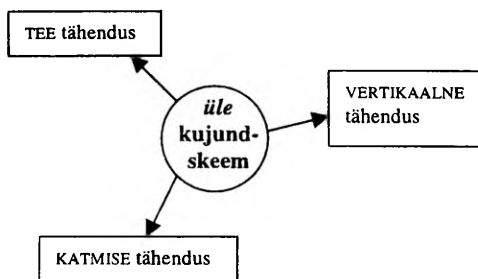
Prepositsioonid ja teised grammatilised sõnad on olnud kognitiivkeeleteaduslikes polüseemia-käsitlustes erilisel kohal kahel põhjusel. Esiteks on just need keeleüksused varem väidetud olevat iseseisva leksikaalse tähenduseta ("kuna nad väljendavad ainult sõnade seost lauses. [...] Tähenduse omandavad kaassõnad lauses alles koos käändsõnadega" (Palmeos 1973: 7)). Teiseks on nende sõnade puhul hõlbus näidata, kuidas keskne ruumiline tähendus toetub kujundskeemile, millest omakorda on tuletatavad abstraktsemad tähendused, mis kasutavad sama skeemi.

Järgnevalt analüüsime sõna *üle* tähendusi kujundskeemi kaudu, kasutades ka kognitiivsest grammatikast pärit mõisteid trajektor (*trajectory*, joonistel TR) ja orientiir (*landmark*, joonistel LM), mida väga lihtsusatult võiks nimetada ka teemaks ja taustaks. Näitelauseid pärinevad suures osas *Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu* käsikirjast, mille *üle* märk-

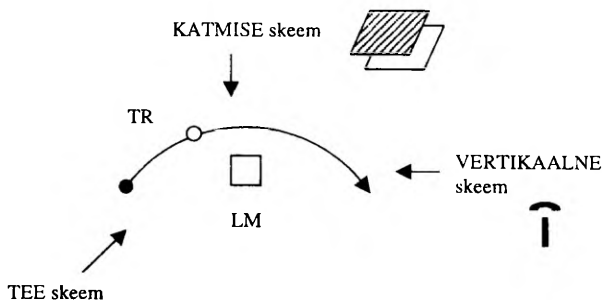
¹⁰ Pikemalt võib lugeda sõna *üle* tähendustest ajakirjast Keel ja Kirjandus (Veismann, ilmumas).

sõna on koostanud R. Karelson, ent esineb ka Tartu ülikooli eesti kirja- keele korpuse lauseid (märgistatud koodiga näite lõpus) ja mõnel üksikul lihtsal juhul raamatu autorite keeletaju toel välja mõeldud lauseid.

Sõna *üle* skemaatilises (üldistatud) tähenduses sisaldub kolm komponenti: 1) liikumine (TEE), 2) millestki kõrgemal paiknemine (VERTIKAALSUS) ja 3) millegi varjamine või hõlmamine (KATMINE). Need kolm komponenti moodustavad kolm perspektiivi ühele ja samale skemaatilisele stseenile (või üldistatud ruumilisele pildile)¹¹ Seletatavad on need perspektiivid inimese kogemusega kolmemõõtmeliste objektide maailmas, üht ja sama stseeni on võimalik näha mitme nurga alt (vt joonised 4 ja 5).

Joonis 4. Sõna *üle* tähendused

Joonis 5. *üle* kujundskeem 3 vaatenurgaga

¹¹ Samad tähenduse komponendid on leidnud B. Meex olevat iseloomulikud ka saksa prepositioonile *über* (Meex 1997), kuid Meex jätab need eraldiseisvateks tähendusteks, nägemata nende võimalikku ühist päritoluskeemi.

Prototüüpne *üle* tähendus tuleneb TEE perspektiivist – miski (TR) liigub üle mingi objekti (LM) selle ühest äärest teise kas pealispinda mööda või kõrgemalt. TEE perspektiivis stseeni vaadeldes võib keskenduda selle erinevatele aspektidele, ja nii tekivad TEE skeemi allskeemid – takistus, siht, piir ja läbitav kanal.

Täpsemalt võibki prototüüpse tähenduse skeemi nimetada TEE-**ta-**kistuse skeemiks (vt joonis 6). TEE-takistuse skeemi puhul on fookuses liikumine takistuse ühest servast teise, takistuse ületamine, vt näide 1.

(1)

Poiss hüppas **üle kraavi**.

Joonis 6. TEE-takistuse skeem

Kui TEE-takistuse skeemi veelgi täpsustada, siis muutub oluliseks, kas trajektor ja orientiir on kokkupuutes või mitte, st kas liikumine toimub orientiiri pealispinda mööda (2a) või sellest kõrgemalt (2b). Samuti võib vahet teha, kas orientiir on horisontaalne (2c) või vertikaalne (2d). Ent mitte alati pole nii täpne vahetegemine mõttekas, mõnikord pole see isegi võimalik (näiteks lauses 2e).

(2)

- a. Mees astus **üle väljaku**.
- b. Lennuk lendas **üle linna**.
- c. Jookseme **üle heinamaa**.
- d. Ronime **üle tara**.
- e. Siis astus ta **üle teravate kivide** kodu poole (ILU1930\ram0006).

Takistusi teel saab ületada ka abstraktselt. Sel juhul liitub kujundskeemiga mõistemetafoor ELU ON TEE, mille järgi inimese elu mõistetakse kui kulgemist teel ja raskusi elus käsitatakse takistustena (nt laused 3a–c).

(3)

- a. Keerulised ajad tuleb **üle elada**.
- b. Sellest katsumusest peab **üle saama**.
- c. Ei saa **üle ega ümber**.

Ajaline TEE-takistuse skeem on *üle* tähendustes seotud ajamaastiku metafooriga, mille järgi inimene liigub ajas nagu maastikul ja ületab seal ette tulevaid (ajalisi) takistusi:

- (4)
- Üle mitme aasta kuulsin taas emakeelt.
 - Üle hulga aja sajab lund.

TEE-takistuse skeemile lähedane on **piiri**-skeem (vt joonis 7), kus vaatluse all on takistuse ületamise lõppjärg, mingist piirist üle minek, nagu näidetes 5a ja b.

- (5)
- Kiikujad ajasid üle võlli.
 - Vesi jookseb üle vanni ääre maha.

Joonis 7. TEE-piiri skeem

Takistuse skeemi ja piiri skeemi vahe pole selgepiiriline, sest on selge, et takistuse ületamisel ületatakse selle takistuse piire ja on tõlgenduse küsimus, kumb on kõneleja või kuulaja mõtetes fookuses. Üleminek ühest skeemist teise on pidev, mitte järsk. Näiteks lauses 6 võib kallast mõista nii takistuse kui piirina.

- (6)
- Jõgi tulvas üle kallaste.

Ka abstraktses mõttes saab piiri ületada. Lause 7 näitab, kuidas ruumiline piiri ületamise skeem on kantud üle abstraktsesse valdkonda.

- (7)
- Poiss läks koerustega üle piiri.

Kui takistuse ületamise skeemil keskenduda tee lõpp-punktile, saab TEE-sihi alamskeemi (vt joonis 8). Selles pole enam oluline millegi liikumine üle takistuse, vaid see, et kõneks olev või vaadeldav objekt juba asub teisel pool mingit takistust ja selle objekti juurde jõudmiseks tuleb võtta ette teekond üle selle (näited 8a ja b).

(8)

- Paadisadam on **üle järve**.
- Istub **üle laua** minu vastas.

Joonis 8. TEE-sihi skeem

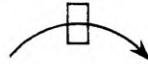
TEE-sihi alamskeem on andnud ka ajalisi tähendusi (vt näited 9a ja b). Sel juhul võib näha taas seost ajamaastikul liikuva vaatleja metafooriga. Kui loengud toimuvad **üle nädala**, siis tuleb iga järgneva loengu juurde pääsemiseks ületada (nagu takistust) vahepealne nädal.

(9)

- Käib **üle päeva** poes.
- Loengud toimuvad **üle nädala**.

TEE-skeemil võib orientiir olla ka punkt, mille trajektoor läbib, nagu näites 10. Sel juhul on kogu teekond mõistetud takistusena, mille ühest äärest teise tuleb jõuda ja orientiir tähistab üht punkti sellel, mille kaudu teekond kulgeb (vt joonis 9). Koht teel, mille trajektoor läbib, on justkui takistus, mis tuleb ületada. Sellist skeemi võib nimetada läbitava **kanali** skeemiks. Tänapäeva eesti keeles on sellisel puhul valdav siiski kaassõna *kaudu*.

(10)

Sõitsime Pärusse **üle Kilingi-Nõmme**.

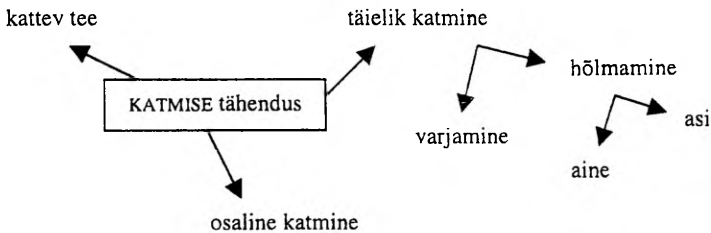
Joonis 9. Läbitava kanali skeem

Abstraktse TEE-skeemi alla kuulub hulk *üle* kasutusi, kus tähendusülekanne taustaks on mõistemetafoor TEGEVUS ON LIIKUMINE TEEL. Sellistel puhkudel on enamasti tegemist verbi ja abimäärsõna ühendiga. Näiteks laused 11a-d:

(11)

- Kellele tuleb raha **üle** kanda?
- Ta viidi **üle** teisele töökohale.
- Võim läks **üle** uuele keisrile.
- Haridusministeerium toodi Tallinnast **üle** Tartusse.

KATMISE skeemi korral on vaatleja fookuses takistust ületava tee see osa, mis jääb takistuse peale või kohale seda varjama (katmise tähendusi vaata kokkuvõtvalt jooniselt 10).

Joonis 10. Sõna *üle* KATMISE ruumitähendused

Katmine võib seejuures olla kas osaline või täielik, **osalise katmise** korral on vaatleja eest varjatud vaid osa vaadeldavast objektist. Kõigi nende näidete (12a–c) juures säilib *üle* põhiskeemis sisalduv kaarekujuline liikumistee.

(12)

- a. Heitis jala **üle põlve**.
- b. Astub, mantel **üle käsivarre**.
- c. Viskas fotoaparaadi rihmaga **üle õla**.

Täieliku katmise korral saab vahet teha katmisel kui varjamisel ja katmisel kui hõlmamisel. **Varjamise** korral on *üle* sünonüümiks *peal* või *peale*, nagu näidetes 13a ja b.

(13)

- a. Tõmbas teki **üle pea**.
- b. Udu laskub **üle linna**.

Hõlmamise tähendus tuleneb varjamise skeemist, ent oluline pole enam visuaalse juurdepääsu tõkestamine, vaid kahe objekti mõõtmete kokkulangemine, üleminek kahe skeemi vahel on taas pidev, võib vaielda, kas udu varjab linna või langevad udu piirid kokku linna piiridega. Igal juhul ei saa täieliku katmise korral enam näha muidu *üle* skeemis sisalduvat kaarekujulist liikumisteed. Kujundskeemiline transformatsioon

(kui objektide hulk vaatlejast kaugeneb, muutub see tervikhulgaks, ainemassiks (Lakoff 1987: 442)) aga võimaldab kasutada hõlmamise skeemis nii aine (näide 14a) kui asjasõnu (näited 14b ja c). Samuti on hõlmamise puhul tarvitavad protsessile (14d), tegevusele (14e) või abstraktsele entiteedile (14f) viitavad sõnad.

(14)

- a. Kook kallata üle glasuuriga.
- b. Autod valgusid üle linna laiali.
- c. See puuliik esineb üle kogu vabariigi
- d. Poiss punastab üle kogu näo.
- e. Peseb end külma veega üle kogu keha.
- f. Kuuldus levis üle maa.

KATMISE skeemi erijuhuks on skeem, kus liikumine toimub üle objekti juhusliku, kõvera või edasi-tagasi teega. Seda võib nimetada **katva tee** tähenduseks. Katva tee tähendust illustreerivad näited 15a–c.

(15)

- a. Tõmbab lapiga üle laua ja toolide.
- b. Kül mavärinad jooksevad üle keha.
- c. Tõmbas paar korda üle kandlekeelte.

TEE (takistuse) skeemist eristab katva tee skeemi liikumistrajektor – hariliku TEE skeemi puhul on see kulgeline ühest punktist teise mööda sirget või kaarjat teed, katva tee korral aga on liikumistrajektor etteaimamatu, oluline pole jõuda ühest punktist teise, vaid orientiiri katmine/hõlmamine teega.

Abstraktse KATMISE skeem on *üle* kasutuste hulgas väga levinud. Selle korral kaetakse või hõlmatakse mingit abstraktset valdkonda ja tuge saab see skeem mõistemetafooridelt TEMAATILISED VALDKONNAD ON MAA-ALAD, ARUTLEMINE ON MAASTIKUL LIIKUMINE MÖÖDA RADA, MÖTLEMINE ON LIIKUMINE (vt Lakoff 1994). Nagu näidetest 16a–e nähtub, võib *üle* katta väga mitmesuguseid emotsionaalseid ja intellektuaalseid valdkondi.

(16)

- a. Mille **üle** sa mõtled?
- b. Peeti nõu selle **üle**, kuidas tööd paremini korraldada.
- c. Vaieldi keelekõsimuste **üle**.
- d. Naerdi rumaluse **üle**.
- e. Mille **üle** sa kurvastad?

Aja tähenduses KATMISE skeem üldiselt levinud pole. Ometi leidis 1930. aastate ilukirjanduses ajatähenduslik KATMISE skeemi näide (vt näide 17). See fakt kinnitab, et kujundsskeem kuulub sõna juurde (ruumi, aja jm) tähenduste üleselt, ning et sõnale *üle* leitud kolm alam-skeemi on rakendatavad nii ruumi-, aja- kui ka abstraktse tähenduse teenistusse.

(17)

Et kõiki sääraseid süüdistavalt-moraalitsevaid mõtteid laiali viia, hakkas ta endalt küsima, kui kaugel võiks praegu aeg olla: kas päev on algamas või lõppemas, milline osa nädalast venitub temast **üle** – esimene või viimane (ILU1930\ram0004).

Ruumilise **VERTIKAALSE** skeemi järgi paikneb mingi objekt teisest objektist kõrgemal, selle kohal (sünonüümideks ongi siin *kohale*, *kohal*). Ruumitähenduses on vertikaalse skeemi *üle* pigem erandlik ja ilukirjanduslik (vt näited 18a–d).

(18)

- a. Kõrgel **üle** inimeste peade lehvisid punased lipud. L. Promet.
- b. Tal olid valkjad kulmupuhmad **üle** prillide (...) (ILU1930\lmg0009).
- c. Lugeja kummardus raamatu **üle**.
- d. Ema kummardub haige lapse **üle**.

Abstraktne VERTIKAALNE skeem seevastu on *üle* tähenduste hulgas väga tavaline. Sellega on seotud metafoorid HEA ON ÜLEVAL, ROHKEM ON ÜLEVAL, paremat või rohkemat nähakse kõrguvat teiste kohal, ülejäänust kõrgemal (staatiline skeem) või sinna tõusvat (dünaamiline skeem). Oma mõju on ka TEE-piiri skeemil, orientiir on mingit laadi piir, mida trajektoori kvaliteedi või kogusega ületab. Kvantitatiivse ületamise korral on tegemist nn rohkem-kui-tähendusega, nagu näidetes 19a–c:

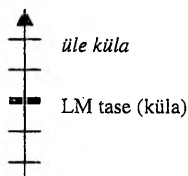
(19)

- a. Töötuid on **üle** tuhande.
- b. Tülitsevad **üle** lubatud määra.
- c. Temperatuur ei tohi tõusta **üle** 75°C.

Kvalitatiivse ületamise korral nähakse kõige paremat kõige kõrgemal paiknevat (näited 20a–c). Näite 20c kui vertikaalse skeemi avalduse paremaks mõistmiseks vaata joonist 11. Ent kõige rohkem võib olla ka liiga palju, nagu näidetes 20d ja e.

(20)

- a. Ta on tennisemängus minust **üle**.
- b. Armastab **üle** kõige apelsine.
- c. **Üle** küla kõige ilusam tüdruk.
- d. Need arvud on **üle** pakutud.
- e. Pingutavad tõsidusega **üle**.

Joonis 11. üle = kõige parem, kõige rohkem vms.

VERTIKAALNE skeem on andnud ka aja tähendusi. Sel juhul on taas oma osa ka TEE-piiri skeemil, nii et rohkem aega nähakse paiknevat ülalpool kui mingiks piiriks olev vähem aega (21a ja b).

(21)

- a. Külmi ilmu on juba **üle** nädala.
- b. Kell on viis minutit **üle** kesköö.

Sõna *üle* tähendusi uurides huvitas meid ka, milline väljaselgitatud tähendustest on kõige sagedasem. Seepärast on tehtud eesti kirjakeele korpusest pärinevate lausete alusel veidi statistikat. Kuuest allkorpusest on võetud igast 100 *üle*-lauset – 1890ndate ajakirjandus ja ilukirjandus, 1930ndate ajakirjandus ja ilukirjandus ning 1990ndate ajakirjandus ja ilukirjandus. Nende kokku rohkem kui 600 näite järgi oleme üritanud saada ülevaadet *üle* tähendustest ka keele muutumise lõikes. Tähendusi kolmeks jaotades (ruum, aeg ja abstrakne) oleme toetunud kognitiivkeeleteaduslikele katsetele, mis kinnitavad, et ühe ja sama sõna ruumi ja aja tähendused on kõnelejate teadvuses lahus, ning et abstraktsete tähenduste hulgast on väga raske välja sõeluda selgelt üksteisest eristuvaid tähendusrühmi (vt nt Cuyckens, Rice, Sandra 1997). Samas toetab

kujundskeemide lõikes tähenduste jaotumise uurimist fakt, et ühest ja samast skeemist tulenevad nii ruumi-, aja- kui abstraktsed tähendused.

Kokku 615-st näitest (lauseid oli 600, ent mõnes lauses esines *ület* mitu korda) valdav osa oli abstraktse tähendusega (370; 60%) järgnes ruumitähendus (221 näidet; 36%) ja oluliselt vähem esines ajatähendust (19; 3%), liigitamata jäi 5 lauset (<1%). Kuidas jagunesid allkorpuste kaupa *üle* tähendused, on näha järgnevas tabelis 3.

Tabel 3. *üle* tähenduste jagunemine kirjakeele korpuses

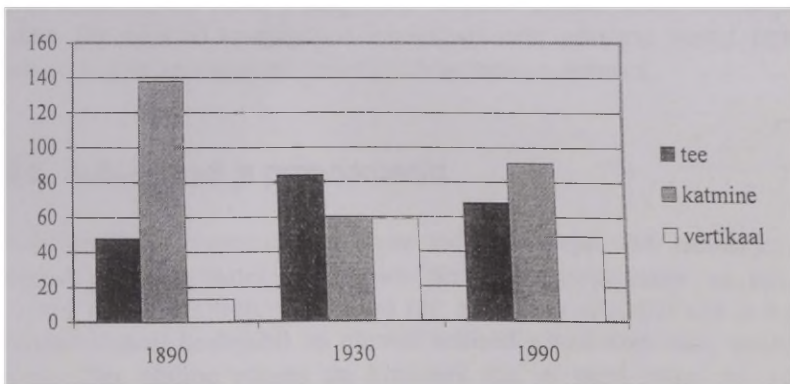
	ruum	aeg	abstrakt- ne	muu	kokku
1890. aastate ajakirjandus	8	2	89	1	100
1890. aastate ilukirjandus	45	2	53	0	100
1890. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	53	4	142	1	200
1930. aastate ajakirjandus	40	2	61	0	103
1930. aastate ilukirjandus	72	4	24	1	101
1930. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	112	6	85	1	204
1990. aastate ajakirjandus	6	4	90	0	100
1990. aastate ilukirjandus	50	5	53	3	111
1990. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	56	9	143	3	211
ajakirjandustekstid kokku	54 (18%)	8 (2,7%)	240 (79%)	1 (0,3%)	303
ilukirjandustekstid kokku	167 (53,5%)	11 (3,5%)	130 (42%)	4 (1%)	312
kõik kokku	221 (36%)	19 (3,1%)	370 (60,1%)	5 (0,8%)	615

Nagu tabelist selgub, on abstraktne tähendus ülekaalus nii 1890. aastate kui 1990. aastate näidete hulgas. 1930. aastate näidete hulgas on ülekaalus ruumitähendus, seda eelkõige ilukirjanduslike ruumitähenduse näidete rohkuse tõttu. Kui võrrelda ajakirjanduse ja ilukirjanduse näiteid, siis ajakirjanduse näidete hulgas on selge ülekaal abstraktse tähendusega näidetele (vastavalt 79% ja 18%), samas kui ilukirjanduses on see suhe võrdsem (ruumitähendusega näiteid on kokku vaid veidi rohkem kui abstraktseid (vastavalt 53,5% ja 42%)). Selline suhe kehtib

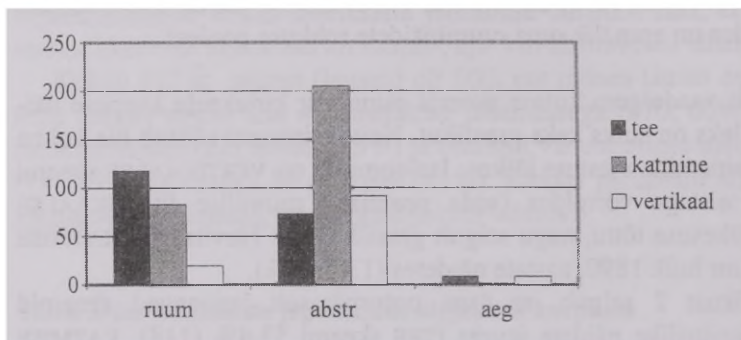
üksikult võttes nii 1890. aastate kui 1990. aastate kohta, 1930. aastate ilukirjandus on erandlik oma ruuminäidete rohkuse poolest.

Järgnevalt vaadelgem kolme skeemi esinemist kirjakeele korpuse näidetes, selleks on abiks kaks graafikut. Neist esimesest nähtub *üle* kolme skeemi esinemine ajastute lõikes. Iseloomulik on VERTIKAALSE skeemi vähesus teistega võrreldes (seda peamiselt ruumilise VERTIKAALSE skeemi vähesuse tõttu, nagu selgub graafikust 2). Huvitav on KATMISE skeemi suur hulk 1890. aastate näidetes (138; 69%).

Graafikust 2 selgub, et üsna ootuspäraselt jagunevad skeemid ruumitähenduslike näidete juures (TEE skeemi 53,4% (118), KATMISE skeemi 37,5% (83) ja VERTIKAALSET skeemi 9,1% (20)). Abstraktsete tähenduste hulgas domineerib KATMISE skeem (55%, (205)), VERTIKAALSET skeemi on 25% (92) ja TEE skeemi 20% (73). Ajatähenduslike lauseid oli ühtekokku nii vähe, et nende kohta midagi väita on raske, siiski võib nentida, et esines isegi üks näide, kus aja tähenduses oli rakendatud KATMISE skeemi (näide 17). Muidu jagunesid ajatähenduslikud näited TEE skeemi ja VERTIKAALSE skeemi vahel võrdselt (kumbagi 9).

Graafik 1. *üle* skeemide esinemine ajastute lõikes

Graafik 2. üle skeemide esinemine tähenduste lõikes

9. TUUMSÕNAD LAPSE VARASES KEELES

Käesoleva analüüsi aluseks on olemasolevad eesti laste materjalid CHILDES'i¹² andmebaasist. Eesmärgiks on vaadelda, missugused tuumsõnad on olemas laste varases keeles (vanuses 1;5 – 2;1), missugune on esinevate sõnade seos sisendkeelega (*input*) ning mis funktsioonis esinevad tuumsõnad varases keelekasutuses.¹³ Sisendkeel laias tähenduses on kogu see materjal, mida laps vestlussituatsioonides kuuleb, näeb ja tähele paneb. Käesolevas analüüsis on sisendkeele mõistet kasutatud kitsamalt: see on iga konkreetse lapse ema poolt lausunud sõnaline info.

Analüüsis on kasutatud kuue lapse (Andreas, Annabel, Carlos, Hendrik, Hendrik II, Taimo) lindistuste transkriptsioone, Andreasel ja Hendrikul ka keelepäevikut.

Allpool esitatud keelenäidetes on lapse kohta kasutatud lühendit L, ema kohta E, isa kohta I ning KAJ tähistab täiskasvanud lindistajat. Märk [*] tähistab tavapärasest keelekasutusest erinevat vormi lapse kõnes, mis on enamasti tekkinud üleüldistamise tulemusel.

9.1. Suhtesõnad ja pronoomenid

Tabelites 1 ja 2 esitatud nelja lapse andmete põhjal võib järeldada, et kõikidel uuritud lastel on varases perioodis suhtesõnade vormidest olemas demonstratiivpronoomenid *see*, *seda* ning adverbid *siin* ja *seal*. Neljast kolmel keelejuhil on olemas sellised sõnad nagu *siia*, *sinna* ja *teine*. Üks oluline põhjus on kindlasti see, et need sõnad on väga

¹² CHILDES (Child Language Data Exchange System) <http://childes.psv.cmu.edu/> on lapsekeele andmebaas, mille eesmärgiks on talletada ja uurida laste keeleomandamist erinevate maailma keelte näitel. Andmebaas koosneb lindistatud suhtlussituatsioonide transkriptsioonidest ja hõlmab 26 erineva keele näiteid (sh sisaldab 9 eesti lapse materjale).

¹³ Varem on eesti laste sõnavara arengut teisest aspektist käsitlenud Kadri Vider (1996).

sagedased sisendkeeles. Tabelites 1 ja 2 on paksus kirjas esile tõstetud need sõnad, mis on olemas vähemalt kolmel lapsel.

Varajases perioodis ilmuvad sõnad võimaldavad lapsel osutada enda läheduses olevatele asjadele/olenditele, nõuda läheduses olevaid asju, tõmmata juuresolija tähelepanu enesele, esitada vestluspartnerile küsimusi jne. Paljud ruumilisi ja ajalisi suhteid väljendavad adverbid ning kaassõnad tulevad hiljem, alles kolmandal eluaastal, seni aga opereerib laps olemasolevatega.

Tabel 1. Suhtesõnade ilmumine

Suhtesõna	Carlos (1;7– 2;0) ¹⁴	Andreas (1;7 – 2;0)	Annabel (1;10 – 2;1)	Taimo (1;5 – 1;11)
<i>Demonstratiivid</i>				
SIIN	1;9	1;7	1;10	1;11
SEAL	1;10	1;11	2;0	1;8
SIIA	1;9	1;7	1;11	–
SINNA	1;8	1;8	2;0	–
<i>Ruumisõnad</i>				
ALLA	1;9	1;8	2;0	–
ÜLES	–	1;10	–	–
PEALE	1;7	1;10	–	–
PEAL	1;9	–	2;1	–
ALL	–	–	–	–
SISSE	1;7	1;8	1;11	–
VÄLJA	–	1;8	1;10	–
SEES	–	1;11	–	–
TAGA	1;9	–	–	–
MAHA	–	1;8	–	–
<i>Ajasõnad</i>				
SIIS	1;9	1;10	–	–
NÜÜD	1;10	–	–	–
PRAEGU	1;10	1;11	–	–

¹⁴ Lapse vanus, millal vormi esimene esinemine on registreeritud.

Tabel 2. Pronoomenite ilmumine

Pronoomenid	Carlos (1;7 – 2;0)	Andreas (1;7– 2;0)	Annabel (1;10 – 2;1)	Taimo (1;5– 1;11)
<i>Demonstratiivid</i>				
SEE	1;7	1;7	1;10	1;5
SELLE	1;10	–	–	1;11
SEDA	1;7	1;9	2;0	1;11
TEINE	1;8	1;8	1;11	–
<i>Isikupronoomenid</i>				
MINA	–	–	[2;0] (<i>mina ka!</i>)	–
TA	[1;10] (<i>las ta oli</i>)	–	–	–
<i>Refleksiivpronoomenid</i>				
OMA	1;8	1;10	–	–
ISE	1;8	1;10	–	–
<i>Indefiniitpronoomenid</i>				
KEEGI	1;10	–	2;0	–
NII	–	–	1;11	1;11

Piiratud sõnavara ei pruugi tähendada seda, et lapsel midagi ütlemata või vestluspartnerile selgitamata jääks. Varasel perioodil saab ta hakkama väga väheste sõnadega ning need olemasolevad vajalikud infoüksused ongi just üks osa tuumsõnadest, mis võimaldavad vajaliku info edasi anda ja sõnavarast tol perioodil alles puuduvaid sõnu asendada, nagu on näha näidetest 1–4. Näites 1 vastab väga väikese sõnavaraga laps juuresolijate küsimustele ning *see* tähistab lapse leksikonis puuduvaid sõnu.¹⁵

(1)

KAJ: kus on aua [= koera] kõrvad ?

L: *see* .

[Laps näitab koera kõrvu.]

KAJ: mhmh # a kus Taimo kõrvad on ?

L: *see* .

[Laps näitab oma kõrvu.]

KAJ: seal jah .

¹⁵ Reili Argus (ilmumas) andmetel on lekseem *see* tihti ka esimeste mini-paradigmade moodustaja.

E: a kus nina on ?

L: **see**

[Laps paneb näpu ninale.]

Näites 2 viitab laps *sinna* abil kohale, kuhu mängupörsas on vaja panna.

(2)

[Laps upitab ennast kikkivarvule, tahab pörsast televiisori peale panna.]

L: **sinna**.

L: **sinna**.

L: notsu **sinna**.

Näidetes 3 ja 4 tahavad väikese sõnavaraga lapsed, kes ei oska veel nimetada asja, mida nad saada tahavad (vastavad sõnad puuduvad leksikonis), saada vestluspartneri käest või tema kaasabil midagi oma kätte ja *seda* tähistab soovivat objekti.

(3)

[Laps näeb vestluskaaslase käes palli ja tahab seda oma kätte.]

L: **seda**.

L: **seda** taha [*].

E: palli tahad oma kätte?

L: **seda**.

(4)

[Laps nõuab tungivalt midagi.]

L: **seda** tahad [*].

L: **seda**!

L: **seda** # nupuga!

L: **seda, seda**!

Huvipakkuv küsimus on, mida laps nende sagedaste ja oluliste sõnadega vestlussituatsioonis teeb? Ülaltoodud näidetes andis laps vestluspartneri(te)le edasi kirjelduse/teate (1), käsu või palve (2 ja 3) ja käsu või nõude (4). Searle'i kõnetegude klassifikatsiooni (Searle 1969) järgi (assertiivid, komissiivid, direktiivid ja deklaratiivid) on lapse kõnes selles vanuses valdavalt assertiive (millegi nimetamine, kirjeldamine, teatamine) ning direktiive (abipalved, käsud ja küsimused). Üks ja sama sõna võib ühesõnaperioodi piiratud leksikonis esineda erinevates funktsioonides, nagu on näha järgnevates näidetes. Näites 5 on *siia* assertiiv, laps kirjeldab selle abil oma mängutegevust.

(5)

[Laps laob klotse alusele.]

L: **siia**.

Sama sõna võib olla ka direktiiv käsu või küsimuse vormis, nagu näha näidetes 6 ja 7. Näites 6 märgib *siia* emale antud käsku.

(6)

[Laps jonnib, ei taha ise ehitada, käsib emal laduda klotsidest torni.]

L: (nõudlikult, kiuslikult) **siia!**

Näites 7 esineb *siia* küsimusena.

(7)

[Laps paneb klotse aukudega kasti sisse, kus iga kujundi jaoks on oma avaus ja enne kloti sissepanekut küsib ema käest kinnitust, kas klotis läheb õigesse auku.]

L: **siia?**

Varases perioodis olemasolevad suhtesõnad on väga sagedased ka sisendkeeles. Alljärgnev tabel võrdlebki mõningate sõnade esinemis-sagedust lapse keeles ja sisendkeeles (ema keeles).

Tabel 3. Lapse keele ja sisendkeele võrdlus (lindistustes esinenud vormide arv)

	Andreas	Andrese ema	Carlos	Carlose ema
	(7 linti = u 315 minutit)		(9 linti = u 400 minutit)	
SEE	29	234	50	88
SEDA	58	37	12	7
SIIN	19	135	18	49
SEAL	2	93	18	18
SIIA	46	37	10	16
SINNA	3	22	12	7
SISSE	13	11	12	9
ALLA	3	11	3	9
MINA	3	3	0	1
SINA	1	4	0	4

Tabelite 1–3 võrdlusest selgub, et mõlema ema sagedasemad sõnad (*see, siin*) on ka laste kõnes suure sagedusega. Demonstratiivpronoomen *see* esineb emadel vastavalt 234 ja 88 korda ning lastel 29 ja 50 korda, adverb *siin* emadel 135 ning 49 ja laste kõnes 19 ja 18 korda. Samas *se* ja *siia* on lastel sagedasemad kui emadel. Selle põhjuseks võib varasel perioodil olla lapse piiratud sõnavara, st *se* tähistab lapse jaoks igasuguseid objekte ning *siia* osutab erinevatele kohtadele.

Pronoomenite *mina, sina* jms kasutus on nii lastel kui emadel vähe- või olematu. Võib isegi öelda, et lastel personaalpronoomenid sellel etapil alles puuduvad. Mõnel lapsel võivad juba esineda üksikud personaalpronoomenid, kuid need ilmuvad pigem kindlates üksustes (*mina ka, las ta oli*) või lihtsalt juhuslikus kasutuses.

Personaalpronoomenite keerulise süsteemi omandamine võtab lapsel palju aega ning raskemaks teeb asja see, et 1. ja 2. isiku personaalpronoomenil on lapse ja ema seisukohast erinev referent. Kui ema pöördub lapse poole *sina* vormis, siis võib ka laps endast rääkides sama vormi kasutama hakata.

Vihman ja Vija (ilmumas) on leidnud, et 39% ema kõnes esinenud kõikidest verbivormidest on ainsuse 3. pöördes. Salo (1995: 21) andmetel kuuleb laps oma nime palju ning kasutab seda iseendast rääkides ja ainsuse 1. pöörde vorme ning pronoomeneid ei esine sellel perioodil veel üldse.

Vaadeldaval perioodil asendavad personaalpronoomeneid lapse nimi temale osutades ning sõna *emme* emale viidates. Täiskasvanu arvab, et teeb niimoodi keeles olemasoleva isikusuhete süsteemi lapse jaoks lihtsamaks ja laps kasutabki sel perioodil iseendast rääkides oma nime, kuna teised pöörduvad tema poole nii. Näidetes 8–11 on näha, kuidas nii ema, salvestaja kui ka laps kasutavad personaalpronoomenite asemel pärisnimesid.

(8)

E: mis siis **Carlos** teeb?

E: me lähme sauna täna.

L: **Carlos** ka tuleb sauna.

L: **Carlos** joonistab.

(9)

E: **Antsu** joonistab ilusasti, eks?

E: **Antsu** läheb lasteaeda ja **emme** läheb kooli.

(10)

L: **Atsu** [= **Andreas**] **roni** [*].

[Laps ronib tooli peale.]

E: **Atsu hüppab**, **Atsu hüppab** ja **ronib**, on mõnus jah?

L: ahvi kukkus.

E: kes kukkus?

L: **Atsu** [= **Andreas**] **kukkus**.

(11)

KAJ: oota Carlos, las Anna ka vaatab.

L: **Carlos tahab** ka pilti.L: **Carlos tahab** raamatut vaadata.

Personaalpronoomenite vältimine ei ole siiski absoluutne (vt näited 12–13). Tihti on nii, et kui lapse poole pöördutakse küsimuse puhul 2. isikus, siis laps tunnetab, et see käib tema kohta ning kasutab sedasama ainsuse 2. pööret:

(12)

I: mis sa lasteaias **tegid**?L: mängu+mängu **tegid** [*].

(13)

E: mis nüüd **teed**?L: **viskad** [*].E: miks sa nii **teed**?L: **lökkad** [*].

9.2. Ruumisõnade vastandpaarid

Kui personaalpronoomenite, eriti *mina* ja *sina* vastandusest on lastel raske aru saada, siis mõningaid teisi opositsioone taipavad ja kasutavad nad oma kõnes üsna varakult. Kõige rohkem leiab näiteid ruumisõnade kohta: *siin-seal*, *sisse-välja*, *üles-alla*. Nende sõnade vastandus on lapse jaoks igapäevasisituatsioonides palju kasutatav, silmaga nähtav, läbi mängu selgelt kogetav (midagi pannakse kuhugi sisse, võetakse välja jms) ning seetõttu ka arusaadavam. Pealegi on nendel sõnadel tüüpiliselt nii ema kui ka lapse jaoks sama interpretatsioon.

9.2.1. *siin* ja *seal*

Opositsiooniliste sõnapaaride ilmumist jälgides on märgatav see, et üldiselt tuleb üks paari sõnadest kõigepealt ning üldjuhul asendab see ka vastandsõna, niikaua kuni lapsele saab selgeks, et kummalgi vastandil on oma tähendus. Tabelist 1 selgub, et Carlosel, Andreasel ja Annabelil tuleb *siin* enne, Taimol aga *seal*, temal lisandub vorm *siin* alles mitu kuud hiljem ja lindistustest võib tähele panna, et Taimo kasutab sinnamaani vastandust *see–seal*. *See* on midagi läheduses olevat ja *seal* märgib osutamist endast kaugemale, kuigi mitte alati, esineb ka vastandsõnaga asendamist, nii nagu teeb seda Taimo näites 14, kus *seal* asendab puuduvat *siin* vormi.

(14)

[Taimo näitab raamatus kassipildile.]

L: kass.

L: **seal**.

Andreasel, Annabelil ja Carlosel on varem olemas *siin* vorm ja hiljem tuleb juurde *seal*. Näites 15 on näha, et laps kasutab juba mõlemaid vastandeid, konkreetses näites *siin* ja *seal*.

(15)

[Laps kallistab mängukoera.]

L: **siin** kutsa, **siin** kutsa.

[Natuke hiljem otsib laps oma kääre.]

E: no mine vaata kus su käärid on.

L: **seal** käärid.

L: Atu [= Andreas] toob Atule [= Andreasele] käärid.

[Laps teab, et tema käärid on teises toas ning jookseb neid otsima.]

Näites 16 meenutab laps hommikust röntgenipildi tegemist lastekliinikus ja *seal* viitab kliinikus olnud meeldejäáva röntgeniaparaadi asukohale.

(16)

E: ei, see tädi ei kuulanud, see tädi tegi pilti sinust, tegi kopsupilti.

L: mis rippus **seal**?

E: mis seal rippus?

L: masin rippus.

E: masin rippus selline masin rippus lae all jah.

Näites 17 kasutab laps enda läheduses olevatele objektidele osutades sõna *siin* ja eemalolevatele *seal*.

(17)

[Laps mängib oma autodega.]

E: mhmh, kus uks on?

L: **siin** kaks.

E: kaks ust.

[Vaadatakse üheskoos fotosid.]

KAJ: aga kus Vallu on, on too Vallu või?

L: Vallu on **seal**.

[Laps näitab aknast Vallu maja poole, varem on juttu olnud, et Vallu teeb kodus tööd.]

9.2.2. *üles* ja *alla*

Opositsiooniliste ruumisõnade tähendus pole alguses lapse jaoks päris selge. Näiteks Andreas ja Hendrik kippusid vahetevahel lokatiivi *alla* kasutama *peale* ja *üles* tähenduses. Mõnikord õnnestus tõepoolest kombineerimine ka õigesti. Üks põhjus võib olla ka see, et sõna *alla* on foneetiliselt lihtsam. Vanuses 1;8 kasutas Andreas korduvalt kohasõna *alla*, mis esines nii *alla* kui *peale* tähenduses. Seega võis kohasõna *alla* tähendada näiteks 'laua alla' 'laua peale' 'tooli alla' 'tooli peale' Samamoodi kasutab ruumisõna valesti Hendrik, kes näites 18 üritab tabureti peale üles ronida ja kasutab seejuures vastandsõna *alla*.

(18)

[Ronib kõhuli taburetile.]

L: **alla, alla**.

9.2.3. *sisse* ja *välja*

Vastandsõnade *sisse* ja *välja* puhul ilmub *sisse* üldiselt enne ja näiteks nii Andreas kui Hendrik kasutasid seda mõlemas tähenduses. Ruumilistest suhetest arusaamine võttis lastel aega ja nad segasid mitmeid opositsioonilisi ruumisõnu omavahel ära, nagu näeme ka näidetes 19–20, kus esimesel juhul kasutab laps mänguaiast väljasaamiseks sõna *sisse* ja näites 20 tähistab *sisse* liftist väljumist.

(19)

[Hendrik tahab mänguaiast välja saada, seisab püsti aia najal.]

L: **sisse, sisse.**

(20)

[Andreas sõidab emaga liftis ning teab, et varsti teeb lift ukсед lahti ja tuleb välja astuda.]

L: (ootusärevalt) **sisse?**

9.3. Verbid

Verbide puhul on lühiülevaate eesmärgiks uurida seda, missuguses tähenduses lastel tuumverbid ilmuvad (vt ka tabel 4). Suhtesõnade ala-peatükis (9.1.) oli juttu sellest, et esialgu esineb üks ja sama sõna lapsel mitmes erinevas funktsioonis. Siia võib näiteks tuua Andrease väga produktiivse kombinatsiooni *ei saa*, millel oli sõltuvalt intonatsioonist ning kontekstist mitu erinevat funktsiooni. Näiteks: 1) laps tahab midagi, mida temal pole lubatud võtta ja lausub ema matkivalt keelava intonatsiooniga: *ei saa*; 2) laps võtab laualt ema pliatsi ning küsib tema käest, kas ta tohib seda võtta: *ei saa?*; 3) laps ehitab klotsidest torni, aga klotsid on erinevatest komplektidest ning ei sobi üksteise peale, torn laguneb koost ja laps hädaldab: *ei saa!*; 4) laps on põrandalt pisikese kruvi leidnud, ema küsib seda oma kätte, selle peale peidab laps käe kraviga koos selja taha ja ütleb: *ei saa*.

Alguses ilmuvad lapse keelde ainult verbitüved (*taha, too*) või mõni tervikuna omandatud verbivorm: osal lastest eitus (*ei taha, ei saa*), mõnel minevikuline (*tuli, pani*) või juhusliku pöördelõpuga (*toob, tahad*) vorm. Seega morfoloogilisi markereid veel ei esine ning verbide tähendusi ja suhteid on võimalik analüüsida ainult situatsiooni põhjal. Üksikud juhusliku pöördelõpuga vormid ei osuta veel verbivormide produktiivsele kasutusele. Produktiivseks saab verbivorme pidada alles siis, kui sama verbitüvi esineb koos vähemalt kahe erineva muutelõpuga ning neidsamu muutelõppe on kasutatud veel vähemalt kahe erineva verbiga koos (Pizzuto & Caselli 1994: 156). Vaadeldud perioodil lapsed sellesse etappi veel jõudnud pole.

Tabel 4. Tuumverbide omandamine

		Andreas (1;5–2;0 päevik ja lindid)	Carlos (1;7–2;0 lindid)	Annabel (1;10–2;1 lindid)	Hendrik (1;8–2;6 lindid)	Taimo (1;5–1;11 lindid)	Hendrik II (1;5–1;8 päevik)
1	olema	1;8 ole 'ei ole'	1;7 on	1;11 ei ole	1;11 ei ole	1;7 on	1;8 ei ole
2	tulema	1;8 tuli	1;8 tuli	1;10 tuli	1;11 tuli	–	1;6 tule
3	minema	1;9 mine, läks	1;7 läheb	1;10 läks	2;2 mine	–	1;6 mine
4	saama	1;7 eis'saa 'ei tohi, ei saa'	1;8 ei saa	1;8 ei saa	2;3 ei saa	1;10 saa 'saab'	1;6 saab
5	andma	1;9 anna! anna 'annab'	1;8 anna!	2;0 anna! anna 'annab'	2;5 anna!	1;6 anna!	1;5 anna!
6	võtma	1;9 eta 'võtab'	–	–	–	–	1;6 eta 'võta-'
7	panema	1;9 pani	1;7 paneb	1;10 pane	2;1 pane	–	1;6 pane
8	võima	–	–	–	–	–	–
9	pidama	–	–	–	2;3 pida ei 'ei pea'	–	–
10	tege ma	1;8 tee 'teeb'	1;7 tee, tegi	1;10 teeme	2;0 tegi	1;10 tee	–
11	käima	1;10 käisin	–	–	–	–	–
12	jääma	–	–	–	–	–	–
13	viima	1;8 pii 'viib'	1;10 viib, viid [*]	–	–	–	1;9 vii
14	tooma	1;9 toob, tõi	1;9 too	2;0 too	2;2 ei too	1;7 too 'ei too'	1;8 toob
15	ajama	–	–	–	–	–	–
16	hakkama	1;10 akka 'hakkab'	–	2;0 hakka	2;1 hakka	–	–
17	laskma	–	–	–	–	–	–
18	tahtma	1;7 ei taha	1;9 ei taha, tahad [*] 'tahan'	1;10 ei taha	2;3 taha [*] 'tahan'	1;10 taha [*] 'tahan'	1;5 taha 'ei taha, tahan'

Tabeli 4 andmetel on kuuest keelejuhust vähemalt viiel olemas mõni vorm järgmistest verbidest: *olema*, *tulema*, *saama*, *andma*, *panema*, *tegema*, *tooma*, *tahtma*.

olema ja *tahtma* on kaks varakult ilmuvat ning väga vajalikku verbi lapse jaoks, esimene väljendab millegi olemasolemist, mitteolemist või nimetamist, teine aga lapse tahtmist (21b) või mittetahtmist (21a). Huvitav on see, et viiel lapsel ilmub kõigepealt mittetahtmise vorm, laps keeldub millestki või protesteerib teatud asjade vastu. Seda ilmselt seetõttu, et soovitud asja saab kätte ka muudmoodi, kasutades näiteks suhtesõnu *see*, *seda* jms, ning tihti piisab sõnatust kommunikatsioonist, nt näpuga näitamisest. Järelilikult ongi olulisem teha vestluspartnerile kuidagi selgeks keeldumine millestki.

(21)

a. [Ei taha pakutatavat asja, raputab pead.]

L: **taha** [*]!

b. [Tahab makarone.]

L: makaroni **tahad** [*].

tulema ja *minema* ilmuvad lastel enam-vähem korraga (vt ka tabel 4), kuid alguses on täheldatav, et vorme on vähe, esineb imperfekti vorm *tuli* (22a–d).

(22)

a. lumi **tuli**.

b. auto **tuli**.

c. emme **tuli**.

d. kesse **tuli**?

Verbist *tulema* esinevad ka konstruktsioonid *tuli välja* (23a) ja *tuli ära* (23b).

(23)

a. **Tuli** välja

b. See **tuli** ära.

Verbist *minema* on samuti imperfektivormi *läks* näiteid (24a–c) ja ühel lapsel esineb ka *läheb* (24d–e).

(24)

- a. issi tööle **läks**.
- b. **läks** ära.
- c. **läks** katki.
- d. Carlos **läheb** voodi peale hüppama.
- e. väike auto **läheb** garaaži.

Verbi *saama* esmane tähendus on valdavalt selle väljendamine, et lapsel ei õnnestu mingi tegevuse sooritamine (vt ka lk 122):

(25)

[Laps ehitab klotsidest torni, klotsid ei sobi üksteise peale ja torn läheb katki.]

L: ei **saa**!

Vaadeldud materjalis esineb korra ka mänguhoos haiget saamise märkimine (26), mis on tõenäoliselt pärit verbiühendist *haiget saama*.

(26)

L: ai+ai **saa** [*].

andma tuleb laste keelde tõelise “kamandamisverbina” sellega on võimalik midagi vajalikku enese valdusesse nõuda, nagu näha näiteist 27a–d.

(27)

L: emme, **anna**!

L: **anna** seda!

L: tuh+tuh **anna**!

L: **anna**!

Kahel lapsel esineb ka selline verbitüvi, millega laps kommenteerib seda, et ta ise mängusituatsioonis annab midagi kellelegi, näites 28 nukule rohtu ja näites 29 kassile piparkooki, kusjuures ühel juhul (28) on tegemist konstruktsiooniga *annan* + ASI ja teises näites (29) VASTUVÕTJA + *annan*.

(28)

[Laps ravib nukku ja annab talle rohtu.]

L: **anna** rohtu.

(29)

[Annab mängukassile piparkooki.]

L: kiisu **anna**.

panema on seotud lapse enese või teiste olendite tegevuste kommenteerimisega. Näited 30a ja 30b on lapse enese ja näites 30c ema tegevuse kommenteerimine.

(30)

a. [Valab ise liiva ämbrisse.]

L: **pane** [*]

b. [Räägib mängides enesest.]

L: **pane** sisse.

c. [Ema pani jõulukaunistused ukse külge.]

L: emme **pani**.

Selles vanuses ilmuvad esimesed konstruktsioonid, kus verbile *panema* lisandub ka objekti nimetamine. Näites 31a on konstruktsioon *jalga panema* ning *püksid* on konkreetne objekt, näites 31b on *muusika* abstraktne objekt ja *panema* esinemist võiks tõlgendada kausatiivsena.

(31)

a. L: Carlos **pane** püksid jalga.

b. [Paneb maki mängima.]

L: **pane** muusikat.

Verbi *tegema* puhul saab eristada kolme tüüpi kasutusi, esiteks see, kui kommenteeritakse millegi valmimist või tegemist/sooritamist (32a–b) ja teiseks pro-verbid (32c).

(32)

a. [Laps meisterdab liivast kooke.]

L: **teeme**, kooki teeme.

b. [Topsikud jäid üksteise sisse kinni ja laps nõuab, et ema teeks need lahti.]

L: lahti **tee**!

c. [Vallu hüppab voodi peal ja laps küsib, mis ta teeb.]

L: Vallu **tee**?

Omaette grupi moodustavad need kasutused, mis märgivad mingi hääle tegemist või põhjustamist (33a–c). Lapse jaoks on asjade ja olendite olulisi omadusi see, mis häält ta teeb.

(33)

a. [Laps palub, et sõber teeks mängupüüsisga pauku.]

L: tuh+tuhi **tee**.

b. [Mängutelefon teeb piiksu, kui klahve vajutada.]

L: piiksu **tee**.

c. [Laps hoiab telefoni käes.]

L: allo+allo **tee**.

Näites 34 esineb verbiühend *katki tegema* (vrd ka 24c läks *katki*).

(34)

L: Vallu **tegi** katki.

Tegusõna *tooma* väljendab konkreetselt millegi toomist, st mõne objekti asukoha muutmist, kuid varases keelekasutuses ilma objekti ennast nimetamata. Näidetes 35a ja 35b kommenteerib laps seda, mida ta ise teeb ja näites 35c märgib ära, mida vanaisa hommikul tegi, kusjuures üheski esitatud näites ei sisaldu toodava objekti nimetust. See on tingitud sellest, et objekt on situatsioonis osalejate jaoks selge, oluline on protsess, st mida selle objektiga tehakse.

(35)

a. [Laps tuleb köögist taburetiga.]

L: **toob**.

b. [Laps jookseb kööki mandariini tooma.]

L: Antsu **toob**.

c. [Vanaisa tõi hommikul jõulukuuse tuppa.]

L: mana **tõi**.

Modaalverbidest esineb lastel õnnestumismodaalina *saama* (25), teisi modaalverbe ei esine. *Pidama* ei esine sellepärast, et väikestel lastel pole tõenäoliselt veel kohustusi, ka *võima* ei esine, sest nad ei tee veel järeldusi maailma asjade olekute kohta. Samuti pole laste võimuses tavaliselt lubada ja sellega põhjustada millegi toimumist, nii et puudub ka modaalverb *laskma*. Olemasolevaid verbi *tahtma* näiteid on vaadeldud eespool (21a–b).

KIRJANDUS

- Argus**, Reili. Ilmumas. Eesti keele käändesüsteemi omandamine: esimestest sõnadest miniparadigmadeni.
- Barcelona**, Antonio (toim.) 2000. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Brooks** jt 2001 = **Brooks**, Patricia J., **Braine** Martin D. S., **Jia**, Gisela, **Dias**, Maria de Graca 2001: Early representations for *all*, *each* and their counterparts in Mandarin Chinese and Portuguese. – M. Bowermann ja S. C. Levinson (toim.), *Language Acquisition and conceptual development*, 316–339. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell**, Lyle 1991. Some grammaticalization changes in Estonian and their implications. – E. C. Traugott, B. Heine (toim.), *Approaches to the Grammaticalization*. I kd (Typological Studies in Language 19:1.), 285–299. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Chafe**, Wallace 1994: *Discourse, Consciousness, and Time*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cuyckens**, Hubert, **Rice**, Dominiek **Sandra** 1997. Towards an empirical lexical semantics. – B. Smieja, M. Tasch (toim.), *Human contact through language and linguistics*, 35–54. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Danilova**, Irina 2001. Seisundimuutumist väljendavad verbid vene keeles ja nende tõlkevasted eesti keeles. Bakalaureusetöö TÜ eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis.
- Diessel**, Holger 1999. *Demonstratives: form, function and grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- DuBois**, John W 1980. Beyond Definiteness: The Trace of Identity in Discourse. – W W Chafe (toim.), *The Pear Stories. Cognitive, Cultural, and Linguistic Aspects of Narrative Production*. 203–274. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- EKG II** = **Erelt**, Mati, **Reet Kasik**, **Helle Metslang**, **Henno Rajandi**, **Kristiina Ross**, **Henn Saari**, **Kaja Tael**, **Silvi Vare** 1995. *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Köited I–VI 1988–2001. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Erelt**, Mati, **Punttila**, Matti 1994. *Approksimatiivisuus ilmaiseesta virossa ja suomessa*. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim.), *Lähivertailuja* 8, 1–8. Oulu: Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40.

- Erelt, Mati, Punttila, Matti** 1997. Suomen ja viron intensiteetisanoista. – R. Grünthal ja R. Kasik (toim.), *Lähivertailuja* 9, 23–30. Castrenianum toimitteita 53. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Fillmore, Charles J.** 1997. *Lectures on Deixis*. Stanford, California: CSLI Publications. (1971 Santa Cruzis peetud loengud.)
- Goddard** 2001. *Lexico-semantic universals: A critical overview*. – *Linguistic Typology* 5.
- Goldberg, Adele E.** 1995. *Constructions: a Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gundel, Jeanette K., Hedberg Nancy, Zacharski, Ron** 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. – *Language* 69(2), 274–307.
- Habicht, Külli** 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hanks, William** 1992. The indexical ground of deictic references. – A. Duranti, C. Goodwin (toim.), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heal, Jane** 1997. Indexical Predicates and Their Uses. – *Mind* 106.
- Heine, Bernd** 1995. Agent-Oriented vs. Epistemic Modality. Some Observations on German Modals. – J. Bybee, S. Fleischman (toim.), *Modality in Grammar and Discourse*, 17–53. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Heine, Bernd** 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd** 2002. On the role of context in grammaticalization. – I. Wischer, G. Diewald (toim.), *New Reflections on Grammaticalization*, 83–101. Amsterdam: John Benjamins.
- Heine jt** 1991 = **Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer** 1991. *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva** 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hennoste, Tiit** 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV. Suulise kõne sõnavara III. Partiklid. – *Akadeemia* 8, 1772–1806.
- Himmelmann Nikolaus P.** 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. – B. Fox (toim.), *Studies in Anaphora*, 205–254. Amsterdam: John Benjamins.
- Johnson, Mark** 1980. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- Jansons, Airi** 2001. Partikkel *siis* eesti suulises kõnes: üldiseloostus ja funktsioonid. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Kajand, Lilian** 1994. Vastuslause spontaanses vestluses. Diplomitöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis.
- Kasik, Reet** 1996. Eesti keele sõnatuletus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet** 1999. Ajab segadusse: eesti ja soome keele leksikaalsetest erinevustest. – Lähivertailuja 10, 29–38. Tampere: Tamperen yliopiston suomen kielen laitos.
- Kasik, Reet** 2001. Analytic causatives in Estonian. – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies V. 77–122. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lakoff, George** 1987. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George** 1994. Conceptual Metaphor Home Page, <http://cogsci.berkeley.edu/metaphors/>
- Lakoff, George, Mark Johnson**, 1980. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson**, 1999. Philosophy in the Flesh. New York: Basic Books.
- Langacker, Ronald W** 1990. Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W** 1991. Foundations of Cognitive Grammar vol. II. Descriptive Application. Stanford, California: Stanford University Press.
- Larjavaara, Matti**. 1990. Suomen deiksis. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laury, Ritva** 1997. Demonstratives in interaction. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Levinson, Stephen C.** 1983: Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, Christopher** 1999. Definiteness. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John** 1977. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meex, Birgitta** 1997. The spatial and non-spatial senses of the German preposition *über*. – H. Cuyckens, B. Zawada (toim.), Polysemy in Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference, 1–35. Amsterdam: John Benjamins.
- Merirand, Laura** 2003. *pidama* verbi grammatikaliseerunud kasutusest vaneemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Metslang, Helle** 1994. Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. Oulu: Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.

- Metslang, Helle** 1997. Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futuurumi arenguid. – Keel ja Kirjandus nr 4, 226–231.
- Metslang, Helle** 2000. Reflections on the development of a Particle in Estonian. – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies IV, Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14, 59–86. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Metslang, Helle** 2002. Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. – R. Pajusalu, I. Trigel, T. Hennoste, H. Öim (toim.), Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4, 164–178. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Möller, Karin** 2001. Maksimaalsus ja minimaalsus eesti kõne- ja kirjakeeles. Bakalaureusetöö käsikiri eesti keele (võrkeelena) õppetoolis.
- Ogden, Charles K.** 1933. BASIC English. A General Introduction with Rules and Grammar. Psyche Miniatures. General Series No. 29. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Pajusalu, Renate** 1994. Muutumisverbid eesti keeles ja nende vasted soome keeles. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim.), Lähivertailuja 8, 83–97. Oulu: Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40.
- Pajusalu, Renate** 1997a. Eesti pronoomenid I. Ühiskeele *see, too* ja *tema/ta* – Keel ja Kirjandus, 24–30, 106–115.
- Pajusalu, Renate** 1997b. Is there an article in (spoken) Estonian? – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies II. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8, 146–177. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, Renate** 1999. Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis.
- Pajusalu, Renate** 2000. Indefinite Determiners *üks* and *mingi* in Estonian. – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies IV Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14, 87–117. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Pajusalu, Renate** 2001. Definite and indefinite determiners in Estonian. – Pragmatics in 2000. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference, 458–469. Antwerp.
- Pajusalu, Renate** 2004. Viron *üks* ja *kõik*. – Virittäjä 1, 2–23.
- Pajusalu, Renate** 2005. Trükis. Anaphoric pronouns in Spoken Estonian: crossing the paradigms. – R. Laury (toim.) Minimal reference in Finnic: The use and interpretation of pronouns and zero in Finnish and Estonian discourse. Studia Fennica. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paldre, Leho** 1996. Eesti keele universaalsed kvantorid. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Paldre, Leho** 1997. Estonian universal quantifiers. – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies II. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8, 178–198. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Palmeos, Paula** 1973. Eesti keele grammatika II. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

- Parm**, Sirlu 2003. *Sõna veel tähenduste kasutamine eesti kirjakeeles*. Seminari-töö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Pihlak**, Ants 1985. Eesti ühendverbid ja perifrastilised verbid aspektitähenduse väljendajana. – M. Erelt ja H. Rajandi (toim.) *Ars Grammatica*, 62–93. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Pizzuto**, E, **Caselli**, M. C. 1994. The acquisition of Italian verb morphology in a cross-linguistic perspective. – Y. Levy (toim.), *Other children, other languages: Issues in the theory of language acquisition*, 137–187. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.
- Pool**, Raili 1999. About the use of different forms of the first and second person singular personal pronouns in Estonian cases. – M. Erelt (toim.) *Estonian: Typological Studies III*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11, 158–184. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rätsep**, Huno 1971. On the Situation Analysis of the Estonian Verbs *tulema* 'come' – *minema* 'go' and *tooma* 'bring' – *viima* 'take' – Annual Meeting of the Research Group for Generative Grammar. Abstracts, 27–35. Tartu.
- Rätsep**, Huno 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr 12. Tallinn: Valgus.
- Saareste**, Andrus 1958. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne I. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Sagedussõnastik = Kaalep**, Heiki-Jaan, Kadri **Muischnek** 2002. Eesti kirja-keele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Salo**, Age 1995. Eesti keele verbivormistiku omandamine vanuses 1;5–3;11. Magistritöö käsikiri Tartu ülikooli läänemeresoome keelte õppetoolis.
- Searle**, John 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soodla**, Karin 2003. Eesti keele verbid *muutuma*, *minema*, *saama* ja *jääma* muutumisverbidena. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Sildvee**, Kadri 2000. Täendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – Keel ja Kirjandus, 841–853.
- Sutrop**, Urmas 2000. Basic Terms and Basic Vocabulary. – M. Erelt (toim.) *Estonian: Typological Studies IV*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14, 118–145. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sweetser**, Eve E. 1990. From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantics structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweetser**, Eve 1997. Role and individual interpretations of change predicates. – J. Nuyts, E. Pedersen (toim.), *Language and Conceptualization*, 116–136. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy**, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. I: Concept Structuring Systems*. Cambridge: MIT Press.

- Tirkkonen, Mari-Epp** 2001. Deictic projection in Estonian – I. Tragel (toim.) Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2, 192–215. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona** 1996. *võima*-verbi tähendusrühmad eesti keeles. Eesti keele seminaritöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Tragel, Ilona** 2001a. Eesti *saama* ja *võima* ning soome *saada* ja *voida*. Tähtsused ja vastavused kognitiivse grammatika vaatenurgast. – Keel ja Kirjandus, 99–110.
- Tragel, Ilona** 2001b. On Estonian core verbs. – I. Tragel (toim.) Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2, 145–169. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona** 2003. Eesti keele tuumverbid. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3.
- Uuspõld, Ellen** 1989. Modaalusest ja modaalset predikaadist eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, 468–477.
- Vannebo, Kjell Ivar** 2003. Ta og ro deg ned noen hakk: On pseudo-coordination with the verb *ta* 'take' in a grammaticalization perspective. – Nordic Journal of Linguistics 26, 165–193.
- Veismann, Ann** 1997. Eesti keele leksikaalne ajadeiksis. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Veismann, Ann** 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – I. Tragel (toim.) Papers in Estonian cognitive linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2, 22–47. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Veismann, Ann.** Ilmumas. *Sõna üle* tähendustest eesti keeles. – Keel ja Kirjandus.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel, Renate Pajusalu** 2002. Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. – R. Pajusalu ja T. Hennoste (toim.) Tähtsusepüüdja. Catcher of the meaning. Pühendus-teos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3, 312–328. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vendler, Zeno** 1967: Linguistics in Philosophy. Ithaca: Cornell University Press.
- Vider, Kadri** 1996. 2–3-aastaste eesti laste sõnavara. – K. Toivainen (toim.) Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 125-137. Turku.
- Vihman, Marilyn May, Maigi Vija.** Ilmumas. The acquisition of verbal inflection in Estonian. – N. Gagarina, I. Gülzow (toim.) Discovering the World of Verbs. Kluwer Academic Publishers.
- Vilkuna, Maria** 1992. Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinna. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vlassova, Olga** 2002. Muutumisverbide *jääma*, *saama*, *minema* ja *muutuma* kasutamine vene õpilaste poolt. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis.

- Wierzbicka, Anna** 2002. *Right and wrong: from philosophy to everyday discourse*. – Discourse Studies 4 (2), 225–252.
- Õim, Haldur** 1983. Sõnastusvigu ja eesti-soome leksikaalseid erinevusi. – V. Yli-Vakkuri, H. Remes (toim.), Suomalais-virolainen virheanalyysiseminaari Summasaaresta 18. ja 19. toukokuuta 1983. Soome-eesti keelevigade analüüsi ühisseminar Summasaarest 18. ja 19. mail 1983. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 10. Folia Fennia & Linguistica, 51–58. Tampere.
- Õim, Haldur** 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. Akadeemia, 1818–1838.
- ÕS** 1999 = **Erelt, Tiiu** (toim.); Tiina **Leemets**, Sirje **Mäearu**, Maire **Raadik**, Tiiu **Erelt** (koost.) 1999. Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.